Aleksandar Savanović¹

оригинални научни рад
UDC 141.827:130.2

SLIJEPA ULICA PROSVJETITELJSTVA

Povodom šezdeset pet godina od objavljivanja *Dijalektike prosvjetiteljstva* i prevoda knjige *Protivprosvjetiteljstva*²
Graeme Garrard-a na srpski jezik.

*“Progres prijeti da poništi sami cilj za koji
se očekuje da ostvari – ideju čovjeka.”*

[Max Horkheimer]

The Dead End of the Enlightenment

Abstract: In this paper we thematise the critic of the project of the Enlightenment as implemented by the critical theory of the Frankfurt Circle. In their attempt to solve an unexpected event of perverting fundamental ideals of Modernism, the Frankfurters placed a special emphasis on the categories of rationality and freedom, then practical manifestations of those ideals such as cultural proliferation in the form of mass culture. All these ideals were betrayed in concrete historical events in XX century. The results of researches undertaken by the Frankfurt Circle show, that such betrayals are not the consequence of random characteristics of the environment, but originate from the very logic of Modernism, whose key ideals, through their inner logic, tend to turn into their contradiction.

Key words: the Frankfurt Circle, the Enlightenment, rationality, freedom, mass culture.

Apstrakt: U ovome tekstu tematiziramo kritiku projekta Prosvjetiteljstva kako ju je provela kritička teorija frankfurtskog kruga. U pokušaju rasyjetljavanja neočekivanog događaja pervertiranja temeljnih ideala Moderne,

¹ Аутор је филозоф политике, доцент Факултета политичких наука у Бањој Луци.

² Garrard Graeme, *Protivprosvjetiteljstva* [Filozofsko društvo Republike Srpske, Banjaluka 2011.]

frankfurtovci su poseban fokus usmjerili na kategorije racionaliteta i slobode, te praktičnih manifestacija tih ideala kakva je proliferacija kulture u formi masovne kulture. Svi ti ideali iznevjereni su u konkretnim istorijskim događajima u XX vijeku. Rezultati istraživanja poduzetih od strane frankfurtskog kruga ukazuju da ta iznevjeravanja nisu posljedica slučajnih osobina istorijske okoline, već proizilaze iz same logike Moderne, čiji ključni ideali, vlastitom unutrašnjom logikom, tendiraju tome da se preokrenu u vlastitu suprotnost.

Ključne riječi: *Frankfurtski krug, prosvjetiteljstvo, racionalitet, sloboda, masovna kultura.*

U ovome prigodnom tekstu želimo dati obol jednom od velikih misaonih pokreta XX vijeka, naime kritičkoj teoriji frankfurtske škole. Mislioci Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Jürgen Habermas i njihovi saradnici počeli su neposredno nakon II sv. rata jednu opsežnu kritiku uslova i uzroka koji su omogućili takvo pervertiranje ljudskog djelovanja kakvo je *Auschwitz*, koje je naročito izazivalo strepnju svojom “banalnošću”, i kao takvo bilo koliko šokantno po svome izrazu, toliko i neočekivano od zapadnjačkog ljudstva koje je već dva vijeka sebe smatralo prosvijećenim i civiliziranim. Rezultati istraživanja frankfurtovaca iznenađujuće su detektovali korijene ovog skretanja u prosvjetiteljskoj interpretaciji Uma. Nacionalsocijalizam doživljen je kao “trenutak istine” građanske racionalnosti³, nakon kojeg zadatak mišljenja postaje “misliti *Auschwitz*.”⁴ Rezultati ovih istraživanja su značajni po sebi, a podsjećanje na njih važno, tim prije što na prostorima nekih drugih ratnih žarišta, pa tako i našem, nije provedena slična [auto]refleksija, bar ne u dovoljnoj mjeri.

Prosvjetiteljstvo je misaoni pokret koji se nalazi na magistralnoj liniji zapadnjačke misaone tradicije, pokret koji je na temeljni način fiksirao preokret od srednjevjekovlja ka Moderni.⁵ Nakon pada geocentrične slike svijeta, očekivano, pala je i teološka interpretacija univerzuma i čovjeka.⁶ Međutim, paradoksalno, to nije značilo umanjenje važnosti čovjeka, već naprotiv, njegovo uzdizanja na jedan viši pijedestal, gdje čovjek, i kao generički pojam i kao pojedinac, postaje *subjekt*. Prvobitno se to manifestovalo u Reformaciji i protestantskoj borbi protiv dogmatizovane religije i institucionalizovane Crkve.⁷ U svjetovnoj misli potpuni zaokret od tradicionalnog antičko-hrišćanskog naslijeđa značio je da čovjek više nema unaprijed

³ Rusconi Gian Enrico, *Kritička teorija društva* [Stvarnost, Zagreb 1973], str. 28.

⁴ Krstić Predrag, *Kritička teorija i Aušvic* [u: *Filozofija i društvo*, br. 1, god. 2006, str. 37-73], str. 42.

⁵ Vidjeti: Savić Mile, *Prosvjetiteljstvo: kriza i preobražaj pojma* [u: *Filozofija i društvo*, br. 2, god 2006, str. 9-29] str. 12-13, i dalje.

⁶ Prema: G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije III* [BIGZ, Beograd 1970], str. 204-212.

⁷ Prosvjetiteljstvo je Novalis označio kao “drugu Reformaciju”. [G. Garrard, *op. cit.*, str. 112.]

dati transcendentni smisao egzistencije, jedan sistem normi i stavova koji obezbjeđuje smisao, već ga mora sam stvarati. Upravo to znači da je čovjek postao subjekt, naime subjekt istorije – onaj činilac koji stvara istoriju, proizvedeći je kako u smislu konkretne prerade prirode tako i u smislu misaone interpretacije. Ovaj događaj označio je podizanje rada na “metafizički rang”⁸, s obzirom da je rad način na koji čovjek djeluje kao subjekt i na koji obezbjeđuje smisao: “izbavljenje” je sada mišljeno kao sve veće savladavanje prirode u kategoriji *progres*, - tj. put istorijske emancipacije ljudstva. Ili, prema poznatoj Marx-ovoj formuli: “Radom čovjek svladava divljinu izvan sebe i u sebi”. Dominantna uloga rada vidi se i u Locke-ovoj teoriji vlasništva, prema kojoj definicija legitimnog vlasništva glasi: “miješanje rada i resursa”; u čemu se i krije značaj koji se u novovjekovnoj teoriji države i prava pridaje kategoriji vlasništva: to je način na koji čovjek ispunjava kardinalni uslov subjekta. Podizanjem rada na metafizički rang kreacija je mišljena kao stvaranje istorije od strane čovjeka putem radnog porobljavanja svijeta u formi ideje *progres*. Tom procesu konvergira kantovska teorija saznanja koja objektivnu stvarnost preformuliše u *fenomene*, koji čovjeku ostaju principijelno nesaznatljivi, i koje on više nema zadatak saznavati – jer je to u ontološkom smislu nemoguće, već radom osvajati – “popredmećivati”. Već kod Fichte-a, svrha i smisao ljudskog djelovanja isključivo je u slobodnoj *djelatnosti*: nasuprot *cogito ergo sum* postavljeno je: “Radim dakle jesam”. Sva naša teoretska pitanja su izvedena - proizilaze iz naše prakse. Akt [čin] prêthodi faktu [činjenici]: “*Mi ne djelujemo jer spoznajemo, već spoznajemo jer smo određeni da djelujemo.*” Praktični um je izvor svakog uma. Čovjek se tako na izvjestan način odvaja od prirode, izdiže se iznad nje, tretirajući ju kao “objekt”, predmet neograničenog radnog izrabljivanja.⁹ Tendencija je u svojoj idealističkoj liniji nastavljena u racionalnom teizmu *Fenomenologije duha*, koja kao ključnu kategoriju dijalektičkog hoda uvodi *negaciju*, a rad postaje način na koji čovjek “negira” postojeći svijet jer ga radom mijenja. Dijalektika *gospodarenja i robovanja* ocrtava matricu izdizanja iz ropstva radom. Model *progres*a tu je interpretiran u formuli “istine kao cjeline”, spoznaje koja tek na kraju procesa ostvaruje refleksiju o sebi. Ipak, tu čovjek još uvijek ostaje sredstvo jedne transcendentne sile, tj. određen je posredstvom *Duha* [*Geist*]. Kako su pokazale novohegeleovske recepcije, naročito Feuerbach, pravi subjekt povijesti nije Duh, već čovjek: subjekt i predikat u svakoj rečenici mogu zamijeniti mjesta – čovjek je stvorio boga a ne bog čovjeka.¹⁰ Marx-ova re-

⁸ Heidegger Martin, *Prevladavanje metafizike*, § XIV-XVIII.

⁹ Horkheimer Max, Adorno Teodor, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, [“Svjetlost”, Sarajevo, 1989], str. 23, str. 32, i dr.

¹⁰ U tom smislu “antropomorfizacije” stvarnosti i Feuerbach je ostatak tribalističkog svjetonazora. [*Ibid.*, str. 20-21.]

cepcija ove tematike ide odlučujući korak dalje i, u kritici Feuerbach-a, dokazuje da subjekt znači: ne samo kreator svih ideja, već djelatni čovjek *praksisa*, - način na koji on to radi je rad. Kako će Heidegger kasnije reći čovjek postaje “radna životinja prepuštena zanosu svojih proizvoda”, koja egzistira na način da proizvodi ono proizvedivo. Ovaj je tok na jedan temeljni način označio novovjekovno uzdizanje racionalizma: ključna podloga praksisa je *Ratio*, um čovjeka kojim čovjek tek razaznaje šta jeste, a šta nije proizvedivo. U antropološkom smislu time se postavlja okvir za darvinističku teoriju *evolucije* – progresivnog odabira netranscendentnom selekcijom. U političkom smislu time se postavlja temelj za različite teorije društvenog ugovora, kojim slobodni ljudi snagom razuma poimaju sebe i svijet, i na osnovu toga stvaraju zakone. Čovjek, u kooperaciji sa sebi istima, mijenja društvenu strukturu i stvara institucije. Na taj način on prestaje biti puki podanik i objekt vlasti, već postaje građanin – *subjekt vlasti* – onaj koji sam stvara zakone kojima se samoograničava, *suzakonodavac* u kantovskom smislu. *Deklaracija o pravima*, i koncepti prirodnog prava su okvir u kojem se on može kretati. Doktrine podjele vlasti, poput Montesquieu-a ili Locke-a, proizilaze iz činjenice da je čovjek mišljen kao “neustanovljena životinja” [Nietzsche], nesavršeno [“razvojno”] biće koje se progresivno usavršava, - s obzirom da čovjek nema apsolutni uvid, niti saznavni niti moralni, potrebno je ograničiti sfere vlasti.

Istorija sada postaje ne više učenje o Padu, već sukcesivno podizanje ka sve većem stepenu slobode, koje će na kraju osloboditi čovjeka neznanja, a samim time i straha – s obzirom da strah nestaje sa iščeznućem nepoznatog. Već je Bacon formalizovao ovaj zahtjev u dva bitna aspekta: prvo, zahtjevom da se čovjekov racio oslobodi svih *idola* – naslijeđenih zabluda koje zamagljuju spoznaju; i, drugo, da se odbace metafizičke interpretacije bitka kao puke metanaracije i Velike bajke koje odvođe na krivi put, i zamjene metodologijom *indukcije*. Kako je koncept Pada napušten odbačena je i moralna uloga države, kojoj je sada pripisana funkcija obezbjeđenja uslova za nesmetano odvijanje ljudske radinosti putem sistema pozitivno-pravnih normi. Čovjek i ljudska priroda nisu više tretirani kao vrijedni u zavisnosti od odnosa sa nekim spoljnjim autoritetom, već kao vrijednosti po sebi, čime je uspostavljen temelj za filozofije *individualizma* i napuštanje kolektivističkih matrica. Takođe, delegitimiranje heteronomnih autoriteta otvorilo je prostor ideji *tolerancije*, s obzirom da bez dogmatskog slijeđenja propisanih normi nema osnova za isključivost. S druge strane, sloboda sada postaje mišljena kao “*sloboda od*”, sloboda od vanjskih ograničenja – bilo prirodnih [materijalni progres], bilo društvenih [politički liberalizam], a ne više “*sloboda za*”, npr. hrišćanska sloboda za moralni izbor. Sloboda kao politička kategorija postaje u terminima moderne političke teorije tretirana kao pitanje međusobne interakcije ljudi: kako sloboda jednog čovjeka može postojati neugrožavajući slobodu drugog sa kojim se interakcijski nužno susreće. Veličanje Francuske Revolucije, te njena utemelje-

nost na Prosvjetiteljstvu, *par excellence* je primjer povezanosti teorije i prakse, filozofije i politike - racia i praksisa. Simbol te sinteze je čuvena parola kojom je Robespierre definisao Revoluciju, “de fonder *sur la terre* l'empire de la sagesse, de la justice et de la vertu,” [na zemlji uspostaviti carstvo mudrosti, pravde i vrline]. Revolucionarne armije trebale su da silom nametnu “rašćaravanje svijeta” protiv reakcionarnog starog poretka trona i oltara, a marširanje Napolenovih armija vodila je misija da to prošire na narode Evrope.¹¹

U ovoj kratkoj rekapitulaciji novovjekovne metafizike kao temeljne ideje/ideale Moderne, one koje je Prosvjetiteljstvo na odlučujući način ponutro i iskazalo, označene su¹²: ideja racionaliteta čovjeka, kategorija rada, koncept slobode - i to kako slobode kao filozofske ideje, tako i slobode u političkom smislu, zatim ideje tolerancije, progresa i jednakosti.¹³ One su sve objedinjene u vjeri da racionalnom upotrebom radnih potencijala čovjeka može biti ostvareno postepeno progresivno oslobađanje od svih stepa, kako prirodnih tako i društvenih. Kritika ovih temeljnih pojmova koju su poduzeli frankfurtovci motivisana je šokantnim samoiznevjeravanjem ideala Prosvećenosti. Filozofi kritičke škole pretendovali su da pokažu na koji je način (i) novovjekovna ideja racia završila u svojoj negaciji, a raciom vođen rad postao sredstvo, ne oslobađanja, već jednog novog porobljavanja; (ii) zašto se ideja slobode pokazala neizdrživom, proizvodeći (iii) čovjeka konformizma masovnog društva; tj. u sintetičkom smislu, postavili su “zadatak da se spozna zašto čovječanstvo, umjesto da pređe u istinsko ljudsko stanje, tone u barbarstvo nove vrsti.”¹⁴

1. Pomračenje uma¹⁵

“Nipošto ne sumnjamo ... da se sloboda u društvu ne može odvojiti od prosvećenog mišljenja. Ali ujedno mislimo sa smo podjednako razgovjetno spoznali kako je već u samom pojmu

¹¹ Može se reći da je veza Revolucije i Prosvjetiteljstva, tzv. “teza kontinuiteta”, u različitim verzijama njene interpretacije, zapravo glavna tema Garrard-ove knjige, naročito §3 [str. 71-100].

¹² Jedan od doprinosa koji spis Garrard-a sadrži je sistematizacija definicija pojma prosvjetiteljstva kojima su pribjegli njegovi kritičari i protivnici, s obzirom da *protiv Prosvjetiteljstvo* kao nužan prethodni korak traži odredbu predmeta koji se kritikuje. [G. Garrard, *op. cit.*, str. 10-11, i dalje]. U tom smislu važan je doprinos klasifikacija samih varijacija na koji se pojam “prosvjetiteljstvo” koristi – sa velikim ili malim početnim slovom, sa ili bez člana, u množini ili jednini [s obzirom da je moguće govoriti i o drugim pokretima prosvjetiteljstva, koji nisu vezani za francuske “filozofe”, npr. o antičkom prosvjetiteljstvu], koji imaju različita značenja. [str. 22-31]

¹³ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 9-11.

¹⁴ *Ibid.*, str. 7. Knjiga Graeme Garrard-a, nadopunjuje ovo izlaganje naročito time što smješta, kako pojedine konkretne teze, tako i čitav projekt kritičke škole frankfurtovaca, u istorijski tok protivprosvjetiteljstva.

¹⁵ Horkheimer Max, *Pomračenje uma*, [“Svjetlost”, Sarajevo, 1989].

ovog mišljenja, a ne samo u konkretnim historijskim formama društvenih institucija u koje je zapleteno, sadržana klica onog nazadovanja do kojeg danas svuda dolazi.”

[M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 9.]

Utemeljujući čovjeka-subjekta na kategoriji umnosti mislioci Moderne smjerali su ka oslobađanju čovjeka od bilo kakvih “viših” Umova, božanskih ili drugih, težeći da egzistenciju čovjeka zasnuju na njegovoj individualnoj umnosti, koja je tretirana kao dovoljna za definisanje vrijednog [“sretnog”] života svakog pojedinog čovjeka za sebe. Intencija na oslobađanju od heteronomnih autoriteta podigla je individualnu ljudsku umnost, podržanu znanjem, na kategoriju jedinog rigora ispravnosti djelovanja. Ideja *Enciclopédie* je ova vjera *in concreto*: proliferacija pozitivnog znanja, preko laičkog, vanmanastirskog obrazovanja, u sve pore društva. U spisu *Pomračenje uma* Max Horkheimer je samo Prosvjetiteljstvo označio kao povijesni moment zaokreta od tzv. “objektivnog” Uma ka “subjektivnom” racionalitetu, u smislu da subjektivni um poima “ispravnost” kao odabir adekvatnih sredstava za ciljeve koji su sami po sebi-i-za-sebe indiferentni:

“Subjektivni um kao razumne stvari tretira one koje su očito korisne, a za razumnog čovjeka pretpostavlja da je u stanju odlučiti šta mu je korisno. Subjektivni um je u biti zaokupljen sredstvima i ciljevima, prikladnošću procedura u svrhe koje su više ili manje uzete za gotovo, i vjerojatno razumljive same po sebi. Pridaje se malo važnosti pitanju da li su svrhe kao takve umne ... Ideja da jedan cilj može biti uman radi sebe sama, bez odnosa prema nekoj vrsti subjektivnog dobitka ili prednosti, posve je strana subjektivnom umu.”

[M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str.13-14]

Zajednički osnov ovih procesa navijestio je već Machiavelli, razdvajajući ciljeve i sredstva, pri tome ograničavajući područje vrednovanja isključivo na domen efikasnosti sredstava. Kako je pokazao Weber, pojedine protestantske sekte, poput recimo metodista, *de facto* su primjenili subjektivni racionalitet kao model odgovora na pitanje spasenja.¹⁶ Odnos između ciljeva i sredstava ovdje je poprimio oblik perversije: svaka djelatnost dobija svoj smisao samo kroz funkciju prema nekom drugom cilju. Ona nije niti pozitivna niti negativna posebi. Brak više nije mišljen kao sveta činjenica, već se posmatra kao svrshodno sredstvo za reprodukciju i određeni društveni status. Kada gledamo neku skulpturu ili slušamo muziku, smatramo da se ponašamo racionalno ako su te djelatnosti obavljene u neku drugu

¹⁶ Za uticaj Webera na *Dijalektiku prosvjetiteljstva* i *Pomračenje uma*, vidjeti: G. Garrard, *op. cit.*, str. 142-147.

svrhu, recimo obrazovanosti ili odmora.¹⁷ Ideja da ova djela mogu pružati čisti estetski ugođaj zato što su iskazivanja poretka neograničenog κοσμος-a u ograničenom prostoru umjetničkog djela, posve je napuštena u svijetu instrumentalnog uma.

U ovoj transformaciji Um je presto biti konačni rigor ispravnog djelovanja sa pozicije opštosti i postao je puki instrumentum za praktičko djelovanje, tj. Um se počeo baviti isključivo kalkulatornim operacijama, onim “kako”, a ne onim “šta”, i u biti je sveden na put ka korisnosti, tj. utilitarnu funkciju. Jedino mjerilo njegove ispravnosti je efikasnost u savladavanju prepreka, načelo performativnosti¹⁸, kako je dato u jednom od temeljnih postulata moderne: “*znanje je moć*” [a u ovom smislu moć se odnosi na dominaciju nad prirodnim i duhovnim ograničenjima]. To je više nego radikalna zaokret i u fundamentalnom smislu potpuni raskid sa dotašnjom misaonom tradicijom Zapada u kojoj je Um pretendovao na više od puke regulacije odnosa između sredstava i ciljeva, pretendovao je na vrednovanje ciljeva.¹⁹ “Veliki filozofski sistemi, kao oni Platona ili Aristotela, sholastike i njemačkog idealizma bili su zasnovani na objektivnoj teoriji uma”²⁰, koja je umnost svakog pojedinog čovjeka određivala “prema njegovom skladu sa totalitetom”.²¹ Neka konkretna ideja koja se branila shvatala se kao vrijedna i istinita u smislu koji prevazilazi neposrednu korisnost, istinitost se poimala kao usklađenost sa λόγος-om.²² U ovom smislu, Um je “princip inherentan stvarnosti”, a ne samo “subjektivna sposobnost duha”.²³ Horkheimer govori o “krizi”²⁴ Uma, u smislu da je pretenzija objektivnog uma odbačena kao metafizička zabluda, jer se postalo svjesno, i priznalo, da mišljenje nije u stanju da obuhvati totalitet. Stoga razum ne može vrednovati ciljeve i postavljati rigore etičkih ili estetskih sudova, već se svodi na to da kada se postavi neki cilj, razum određuje sredstva, metode i

¹⁷ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 114.

¹⁸ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 18-19, str. 89-90.

¹⁹ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 14.

²⁰ *Ibid.*, str. 19. Filozofski sistemi objektivnog uma podrazumjevali su uvjerenje da se može otkriti jedna sveobuhvatna i temeljna struktura bitka i iz nje izvesti koncepcija ljudske sudbine. [str. 20]

²¹ Tako Platon u *Državi* dokazuje da je sretan i uspješan život moguć samo za onog ko živi u skladu sa objektivnim umom. Dakle: subjektivni um nije isključen već je samo posmatran kao nesavršen, ograničeni iskaz jednog opšteg racionaliteta. [M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 99.] Kritika te vrste teorija je ključna tema Popper-ovog spisa *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, i te linije liberalne tradicije, pa *Dijalekrika prosvjetiteljstva* predstavlja svojevrсни odgovor na tu kritiku. Up: Roberts Julian, *The Dialectic of Enlightenment* [u: *The Cambridge Companion of Critical Theory*, Cambridge University Press 2004, str. 57-73], str. 57.

²² M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 40-41.

²³ *Ibid.* str. 15.

²⁴ *Ibid.* str. 16.

načine njegove efikasne realizacije.²⁵ Pri tome je samo Prosvjetiteljstvo monističko, i čak totalitarno, jer ne ostavlja ni minimum prostora metafizičkoj alternativni.²⁶ Dominacija empirizma u modernom pristupu stvarnosti nedvosmisleno izražava ovu tendenciju²⁷, koja u tipičnoj anglosaksonskoj doktrini *Common sense* ima svoj vrhunac spajanja empirizma i ove vrste racionalizma.²⁸ Um je interpretiran kao *tabula rasa*, na kojoj tek djelovanje iskustva proizvodi sadržaj i stvara racio.

Zatvaranje filozofije u istoriju filozofije, kao i njeno pretvaranje u struku, proizilazi iz situacije odsustva objektivnog uma. Filozofija je čuđenje koje se bavi bitkom, cjelinom, dok se nauka bavi sa bivstvjućim, u ovom slučaju istorijom jedne discipline, koja je na razne načine opisivala cjelinu, ali ti su opisi kao takvi partikularni.²⁹ Korijene ovog skretanja Horkheimer prepoznaje u sukobu filozofije i religije, mišljenja i vjerovanja. Međutim, kada su filozofi Prosvjetiteljstva napali religiju, oni nisu imali namjeru destrukcije objektivnog Uma kao takvog, već naprotiv, njegovog utemeljenja na racionalnim osnovama, a ne na vjeri. Podizanje zida između crkve i države, svetog i svjetovnog, imalo je za cilj da oslobodi svjetovno za samokonstituisanje svoje normativne strukture. Dogodilo se međutim to da su Prosvjetitelji na kraju uništili Crkvu, ali sa njom i metafiziku i objektivni

²⁵ Ovo je možda najjasnije izraženo u teoriji evolucije. Ta teorija ne pretenduje da nameće etičke imperativne društvu. Darwin je udario na metafizičke pojmove evolucije tipa hrišćanstva ili Hegela. On je predstavio evoluciju ne kao teodiceju, već kao slijepi slijed događaja u kojima preživljavanje ovisi o prilagođavanju uslovima života. U darvinizmu um je samo jedan *organ* koji je posljedica borbe za održanje. Ta borba mora nužno, korak po korak, putem prirodnog odabiranja proizvesti umno iz neumnog, jer um je najjači organ u borbi za opstanak. Ideja sadržana u svim idealističkim filozofijama: da je svijet u nekom smislu proizvod duha, obrće se u svoju suprotnost: duh je proizvod procesa prirode.

²⁶ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 20, str. 37. Primjedba netolerantnost prosvjetiteljstva uobičajno se susreće u većini proivprosvjetiteljskih diskursa. Tako se, npr., "totalitarnost" Prosvjetiteljstva tumači čak i na nacionalnom nivou: kao francuski kulturni projekat proširen i nametnut silom Napoleonovih armija. [G. Garrard, *op. cit.*, str. 18.] Ta se matrica u savremenosti manifestuje kao univerzalističko nametanje Zapada nezapadnim kulturama, takođe podržano silom oružja. Ključna teorijska primjedba totalitarnom impulsu kod Prosvjetiteljstva usmjerena je na njegovu tendenciju da razum podigne na nivo jedinog kriterija, tj. da se ratio obogotvori, pa pojedini teoretičar govore čak o religioznom "misticizmu" Prosvjetiteljstva, koji se ogleda u vjeri u univerzalnu civilizaciju. [G. Garrard, *op. cit.*, str. 113, str. 204] Mesijanski impuls, kako kod jakobinaca, tako i kod fašista i boljševika, *in concreto* proizilazi iz "totalnih" pretenzija jedne racionalistički opisane slike svijeta, tj. čistog monizma. Pojam ideologije kao "*krive svijesti*" [!], tipično ilustruje taj diskurs - ne osporava se pojedini stav protivnika, već njegov cjelokupan pristup stvarnosti [Mannheim Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd 1968, str. 55-63].

²⁷ Horkheimer navodi [*op. cit.*, str. 31] vrlo ilustrativan primjer kojim je John Dickinson 1787. god., na Ustavnoj skupštini, potencirao suprotnost iskustva i Uma: "Iskustvo mora biti naš jedini vodič. Um nas može zavesti."

²⁸ *Ibid.*, str. 34.

²⁹ M. Horkheimer, *Kantova filozofija i prosvjetiteljstvo* [u: *Kritika instrumentalnog uma*, Globus, Zagreb 1988, str. 160-169], str. 161.

pojam samog uma.³⁰ U tom smislu Nietzsche-ova dijagnoza *nihilizma* kao dominantnog osjećaja Zapada pogađa srž problema: radikalno postavljen zahtjev za istinitošću proizveo je uvjerenje da su viševijekovne dogme zapadnjačke tradicije neistinite, ali se otišlo i dalje: u nihilističko negiranje *bilo kojih* vrijednosti: “Um je likvidirao samog sebe kao sredstvo etičkog, moralnog i religijskog uvida.”³¹ Politička ideja tolerancije zapravo je samo tek prerada filozofskog nihilizma u sferi politike: kako niti jedna ideja, ideologija, doktrina, nema ontološki primat onda su sve ideje jednako opravdane za postavljanje i življenje.³² Geneza ovog pristupa jasno se može pratiti unazad, sve do Prosvjetiteljskog osporavanja katoličkih pretenzija Crkve i propagiranja ideje vjerske tolerancije u konfesionalnoj slobodi. Iako su bile zamišljene kao otvaranje prostora za postavljanje novih vrijednosti, tj. zasnivanje ljudskih postupaka na racionalnim osnovama koje bi bile tako nedvosmislene da ih ne bi mogao negirati niti jedan racionalan čovjek, ispostavilo se da su one nihilističke po svojoj najdubljijoj prirodi.

Ključni aspekt ovih procesa “formalizacije uma” ogleda se u tome da, kada se Um jednom redukovao na subjektivni racio, on je ostao neobezbjeđen svrhama, pa je racionalno djelovanje bilo moguće usmjeriti u bilo kom pravcu. Tako nešto bilo je moguće samo na bazi jedne krajnje naivnooptimističke antropologije rusovskog tipa, koja je smatrala da će destrukcija tiranskih institucija Crkve i apsolutističke monarhije otvoriti prostor prirodnoj dobroti čovjeka, tj. da će se na bazi društvenog ugovora individualnih racionaliteta moći samouspostaviti harmoničan poredak. Posljedice “privatizacije uma”³³ su te da su pojmovi pravde, istine i sl., “izgubili svoje intelektualno korijenje”, i njima sada nedostaje svako potvrđivanje Umom. Ko danas može tvrditi da je bilo koji postavljeni ideal istinitiji od njegove

³⁰ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 25-26.

³¹ *Ibid.*, str. 26.

³² Sukob između filozofije i religije završio se u njihovom razdvajanju kao “odvojenih ograna kulture” koje svaka zadržavaju svoju teritoriju bez zadiranja u teren druge. Ove tendencije manifestuju se u buržoaskoj ideji tolerancije: “S jedne strane tolerancija znači oslobađanje od vladavine dogmatičkog autoriteta, a sa druge strane podupire stav neutralnosti prema duhovnom sadržaju koji se prepušta relativizmu. Svako kulturno područje zadržava svoj suverenitet u odnosu na univerzalnu istinu – nacrt društvene podjele rada prenosi se na život duha.” [*Ibid.*, str. 26.] Radikalna relativizacija prodiere u sve segmente stvarnosti, računajući i takva područja kakva su logika i gramatika. U logici, to se ogleda u dominaciji pragmatizma i teorija vjerovatnoće, koji “zamjenjuje logiku istine logikom vjerovatnoće” [*Ibid.*, str. 48-50], koji ukida ideju apsolutne istine, a istinu poima kao manji ili veći stepen vjerovatnoće. Međutim, sačuvana je sama formalna struktura logike, njena rigoroznost, koja je simbolički prenos odnosa društvene dominacije, poput npr., silogističkog izvođenja ili načela protivrječnosti – koje tvrdi da samo jedna opcija može biti ispravna. [G. E. Rusconi, *op. cit.*, str. 215-226, i dalje] Pokazuje se da neki društveni odnosi mogu da prodru u sam kategorijalni aparat mišljenja, gdje ostaju duboko skriveni.

³³ Marcuze Herbert, *Borba protiv liberalizma u shvatanju totalitarne države* [u: *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd 1977, str. 13-39], str. 23.

suprotnosti.³⁴ Kada je Heidegger na čuvenom predavanju o tehnologiji u Bremenu izrekao jednu od svojih najkontraverznijih izjava: “*Poljoprivreda je sada motorizovana prehrambena industrija, u biti isto što i proizvodnja leševa u gasnim komorama i koncentracionim logorima*”, on nije smjerao da dâ bilo kakav vrijednosni sud o tim događajima, pogotovo ne da na bilo koji način opravda nacistički zločin, već da ukaže na metafizičku osnovu koja stoji u temelju tih događaja: racionalno zasnovan rad, koji kao takav teži tehnologijskoj organizaciji, a koji je nekontrolisan Umskim svrhama. Subjektivni um je jedna radikalna funkcionalizacija uma, gdje je um postao besciljna svrhovitost i upravo zato može poslužiti bilo kojoj svrsi.³⁵ Muzika, kada je izgubila svoju objektivnoumsku osnovu, sa istim pravom može biti upotrijebljena i kao sredstvo relaksacije, ali i kao sredstvo prigušivanja krikova žrtvi. U krajnjim instancama sam čovjek pretvara se u sredstvo efikasnosti – ljudi postaju objekti vlasti, na isti način i po istim principima po kojima priroda postaje objekt društva.³⁶ Kako je Adorno jednom prilikom primijetio, u konclogorima nisu trošene individue, ljudska bića, tj. *subjekti*, već “primjerci”.³⁷ Opšta težnja industrijske civilizacije da se organizuje kao birokratsko društvo proizilazi iz vrste racionaliteta koju ipostazira – prenos tejlorističkih modela produktivnosti na vlast egzekutive u formi administracije. Organizacioni princip ovakve društvene formacije glasi: rastuća kontrola vanjske prirode zahtijeva povećanu integraciju unutrašnje prirode.³⁸ Prosvjetiteljski projekt da se na racionalnim osnovama utemelji moral, vodio je preko nihilizma u totalitarizam.³⁹ To je moralo tako biti s obzirom da je racio kao takav neutralan prema svrhama [nihilizam], a usmjeren na efikasnost sredstava [totalitarizam].

Iznevjeravanje početnog ideala poprima dvostruku formu. U prvom koraku ovo zahtijeva jednu radikalnu kritiku nauke, kao vrhunskog autoriteta Moderne, u kome je subjektivni racionalitet postigao svoju najvišu i najčišću formu. Ideja da će progres na bazi racionalnog upravljanja radom dovesti do oslobođanja, prije svega se odnosi na ulogu nauke, i naročito tehničke primjene nauke kao tehnologije.⁴⁰ Sinteza pozitivizma i pragmatizma

³⁴ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 30-31.

³⁵ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 96-97.

³⁶ *Ibid.*, str. 95.

³⁷ P. Krstić, *op. cit.*, str. 46.

³⁸ Habermas Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu* [Naprijed, Zagreb 1982], str. 25. Up. takođe: J. Habermas, *Tehnički napredak i svijet društvenog života* [u: *Praksis*, str. 846-856]: npr.: tehnološka proizvodnja enormno povećava mogućnost zadovoljenja potreba, ali istovremeno i sama produkuje potrebe potrošača [str. 852].

³⁹ G. Garrard, *op. cit.*, str. 191.

⁴⁰ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 82.

manifestuje se kao pretvaranje same nauke u proizvodnu snagu.⁴¹ Dva su ključna promašaj sadržana u ovom pristupu. Prvo sama pretenzija nauke da može obuhvatiti stvarnost i time na bazi objektivnog znanja postaviti normativni sistem kao takva je pogrešna, rezultat nekritičkog prenošenja mehanicističkog modela prirodnih nauka na sve segmente stvarnosti. To, međutim, ne samo da je pogrešno sa pozicije diferencije predmeta prirodnih i društvenih nauka, već se, u svjetlu dostignuća fizike prve polovine XX vijeka, empirijski pokazalo neprimjerenim i za same prirodne nauke. Kako je pokazala moderna fizika [posebno kvantna teorija], pretpostavka kontrole sistema je po svemu sudeći *contradictio in adjecto* iz najmanje dva razloga. Prije svega ona podrazumijeva postojanje većih energija nego što ih sistem koji želimo kontrolisati može imati: ako želimo obuhvatiti jednu društvenu grupu kontrolom, na primjer putem instalisanja jednog računara, onda moramo instalisati i drugi koji bi nadgledao tu grupu + novododati računar, itd., što zapravo znači da mi na neki način moramo izaći “izvan” sistema, što je očigledno apsurd i tipičan slučaj logičke greške beskonačne regresije.⁴² Dodatni argument vezan je za Heisenberg-ov princip neodređenost i zaključak koji iz njega slijedi, a koji je u tom smislu anticipiran već u *Kritici čistog uma*: pokušaj kontrole sistema mijenja ponašanje sistema, što zapravo znači da nestaje ono što se prvobitno htjelo nadgledati.⁴³ Intuitivna zamisao Moderne da će postepenim saznavanjem svih faktora procesa uspjeti formulisati “teoriju svega” koja bi omogućavala apsolutna predviđanja⁴⁴, nepovratno je dezavuirana – faktore procesa uopšte nije moguće “saznavati” na taj način, pa prema tome ni kalkulisati.

Drugo iznevjeravanje više je zlokobno. Ispostavilo se da tehnika, kada nije usmjeravana prema kriterijima objektivnog Uma, već načelom efikasnosti za svrhe koje su same po sebe “indiferentne”, proizvodi situaciju u kojoj je bilo koja vrsta moralnih propisa apsurdna i metodološka greška.⁴⁵

⁴¹ Kučinar Zdravko, *Kritička teorija Maksa Horkhajmera* [predgovor za: Horkheimer Max, *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976., str. 5-30], str. 12

⁴² Liotar Jan-Francois, *Postmoderno stanje* [Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad 1988] §13, str. 91-92.

⁴³ M. Horkheimer, *Kantova filozofija i prosvjetiteljstvo*, op. cit., str. 164-165.

⁴⁴ Bacon je, na samom pragu Moderne, pokušao formulisati jednu vrstu indukcije koja na tipičan način iskazuje takve pretenzije. On je induktivni zaključak bazirao na tabelarnom postupku koji pretenduje da iscrpi suštinu istraživanog predmeta [svojsva]. Tabeliranje počinje pravljenjem tablica predmeta kojima je zajedničko svojstvo koje se istražuje. Zatim se tabeliraju predmeti koji ne posjeduju istraživano svojstvo, a zatim predmeti koji to svojstvo imaju u manjoj ili većoj mjeri. Ukoliko bi se takav proces tabeliranja mogao dovesti do kraja induktivni zaključak bi predstavljao apsolutnu izvjesnost, pa bi “empirijska potpunost” mogla zamijeniti Boga.

⁴⁵ Upravo zato Horkheimer i Adorno kao dominantan simbol doba Prosvjetiteljstva XVIII vijeka uzimaju Marquis de Sade-a, a ne nekog od *filozofa* - subjektivni um je vrijednosno neutralan. De Sade je ključna figura i zbog toga što je prvi uočio koliko je pretenzija razuma na ovladavanje instinktima pogrešna i apsurdna. [G. Garrard, *op. cit.*, str. 146-147, str. 194, i dr.]

Nepostojanje svetog ogleda se, ne u tome da ono više ne postoji, već u tome da samo sveto postaje sredstvo.⁴⁶ Ako ukidamo heteronomne autoritete, onda se nalazimo na brisanom prostoru, “bludimo kroz jedno beskrajno ništa” [Nietzsche] u kome smo vođeni načelom performativnosti. Nauka se redukuje na metodologiju sa kriterijem efikasnosti. Ako se na tom fonu hoće dosljedno misliti, treba dati za pravo darvinističkim pristupima u društvu, koji propagiraju nemilosrdnu eliminaciju fizički ili mentalno inferiornih, jer njihovo tolerisanje, naime, slabi performativnost zajednice i *eo ipso* je protivno načelu subjektivnog uma.⁴⁷ Tolerancija prema takvim individuumima je iracionalna sa pozicije te vrste racionaliteta. Patos radikalne skepse, koji je ciljao tribalističke zablude, na kraju se usmjerava na same ideale Prosvetiteljstva i razara ih, ostavljajući nas bez tačke oslonca.⁴⁸ “Prosvetiteljstvo je odbacilo klasični zahtjev da se promišlja mišljenje”⁴⁹, ono označava kraj Utopije, ali “to će reći opovrgavanje onih ideja i teorija koje su utopiju još upotrebljavale kao denunciranje povijesno-društvenih mogućnosti”.⁵⁰ Sa tih pozicija, međutim, nije moguće negirati *Auschwitz*, jer ta negacija traži negaciju cijelog povijesnog toka koji je doveo do instrumentalne interpretacije Uma – otuda *Protiv* - prosvjetiteljstvo.

“Ljudi su usvojili ustanove zasnovane na ideji ljudskih prava kao dobro oruđe za vladavinu i održanje mira. Ali ako se stanje izmjeni, ako moćnim ekonomskim grupacijama bude korisno da uspostave diktaturu i ukinu vladavinu većine, ne može se nikakva primjedba zasnovana umu suprotstaviti njihovom postupku. Ako imaju stvarnog izgleda na uspjeh bili bi naprosto ludi da to ne iskoriste. Jedini obzir koji bi ih mogao spriječiti bila bi mogućnost da u opasnost dođu njihovi vlastiti interesi, a ne obzir zbog nasilja nad istinom, umom. Kada je jednom filozofski temelj demokratije srušen, tvrdnja da je diktatura loša ... nema nikakve teorijske prepreke da se ... preoblikuje u svoju suprotnost.”

[M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 35]

⁴⁶ Tako, na primjer, sam holokaust postaje sredstvo za “cionističku politiku” – osuda zločina ne događa se zbog samog zločina, već postaje marketinško oruđe za propagiranje/opravljanje politika koje su i same agresorske. [Kuljić Todor, *Finkelštajn – debata oko holokaust industrije*, u: *Sociologija*, Vol. XLVIII, god. 2001., no. 4., str. 289-308]

⁴⁷ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 104-109.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 25, i naročito, str. 94-95.

⁴⁹ *Ibid.*, str. 38. Ova tendencija svoju krajnju operacionalizaciju ima u konceptu vještačke inteligencije, jednog tehničkog uma koji je fokusiran isključivo na adekvatna sredstva, za ciljeve o kojima nema mišljenje, a koji kao takav “oslobađa” samog čovjeka od bilo kakve potrebe da uopšte više mora da misli.

⁵⁰ Marcuse Herbert, *Kraj utopije* [Stvarnost, Zagreb 1978], str. 9.

Rat protiv univerzalija, metafizičkih pojmova, svojim je uspjehom ukinuo mogućnost da se kritikuje stvarnost. Jer ti su pojmovi bili mišljeni kao ideali koji se nameću stvarnom da bi ga prosuđivali⁵¹, i u tom su kontekstu zapravo uvijek bili imanentni. Oni su “negacije” stvarnosti, koje pozitivizam Prosvjetiteljstva ukida, ostavljajući samo голу datost.

Impresivna analiza mitova iz *Odiseje*⁵² vrlo plastično je pokazala na koji je način razum preokrenut u sredstvo dominacije, te da se ne pojavljuje kao takav isključivo i modernost, pod uticajem nekih nenužnih socioloških karakteristika industrijske civilizacije [mada je tu zahvaljujući moći isporučenih sredstava potenciran kao takav], već i u mitskim naracijama arhajskog doba.⁵³ Razum je i sam kao takav indiferentan i za odredbu treba sankciju Uma – *criteria* koja mora doći iz religije ili filozofije. Orvelovski opisi totalitarnih implikacija savremene civilizacije kompatibilni su situaciji u kojoj upotreba racionalnih sredstava nije definisana svrhama koje su izvedene iz Uma. Konačna dijagnoza glasi: u odsustvu objektivnog Uma, “nemoguće je reći da je jedan privredni ili politički sustav, pa ma koliko okrutan i nasilnički, manje uman nego drugi”⁵⁴ – jedini kriterijum jeste efikasnost. Destrukcija Uma, koju su u ime racia sproveli Prosvjetitelji, ukinula je referentnu tačku sa koje su postavljani sudovi iz te klase. Biblijska pouka mita o Adamu i Evi, opasnosti jabuke sa drveta saznanja, postavljena je u svoju savremenu verziju. Paradoksalnosti savremene civilizacije Horkheimer je sažeo u formula “racionalne iracionalnosti”. Ona na primjer, dolazi do izražaja u ekološkoj krizi. Pretvarajući prirodu u objekt rada, čovječanstvo je preduzelo jednu nezapamćenu agresiju na biosferu, u kome tehnička izvedba racia stalno povećava kapacitete izrabljivanja ekosistema. Međutim, ta se progresivna racionalnost zabrinjavajuće kreće ka iracionalnim posljedicama, stanju u kome ekosistem više neće biti u stanju izdržati pritisak civilizacije. Paradoksalnost progressa manifestuje se u elementarnoj činjenici da savladavanje bijede, nedostatka u materijalnom blagostanju, povlači sa sobom slijepog putnika u vidu kapaciteta destrukcije. Mračna strana progressa može se pratiti na svim područjima civilizacije: od pojave najrazličitijih vrsta visokodestruktivnih oružja, do nepredvidivih potencijala genetskog bioinžinjerina. Kasno industrijsko društvo poprima novu bit, i postaje *rizično društvo*, koje “samo sebe destabilizuje svojim razvo-

⁵¹ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 35.

⁵² *Ibid.*, str. 44-88. Odabir mita ovdje nije samo stvar ilustracije, već i demonstracija druge vrste znanja, naime nediskurzivnog, neracionalizovanog znanja mitskih naracija. [Krstić Predrag, *Odiseja prosvjetiteljstva i Edip*, u: *Filozofija i društvo*, br. 2, god. 2006. str. 31-58].

⁵³ G. Garrard, *op.cit.*, str. 148.

⁵⁴ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 38.

jem.”⁵⁵ To je dosada bilo zamagljeno naporima da se savlada oskudica, ali sada, naročito u bogatim zemljama Zapada gdje je oskudica pobijeđena, postaje očito.

Ključno pitanje ovdje je da li takve paradoksalnost progresa, i fašizam, označavaju ne samo kolaps francuskog Prosvjetiteljstva, već kolaps koncepta prosvjetiteljstva kao takvog, tj. da li razdvajanje subjektivnog i objektivnog uma nužno pretvara um u “ubilački princip”.⁵⁶ U poglavlju *Oprečni svelijekovi* Horkheimer ukazuje da je prelazak od objektivnog ka subjektivnom Umu povijesno nužan⁵⁷, te da izlaz ne može biti prosto utopističko traženje da se sa instrumentalizacijom Uma prekine, te da se neka vrsta objektivnog Uma ponovo vrati. To uvijek završava u *undergound* egzistencijalizmima tipa hipi-komuna ili Zen budističkih kura, alternativnih pokreta svih vrsta ili kvazisuperiornih egzistencijalnih stavova, koji su potuno nemoćni na opštem planu. Jasno je, takođe, da prijedlog ni u kom slučaju ne može sadržavati odustajanje od racionaliteta, progresa, ili prosvjećivanja.⁵⁸ Prosvjetiteljstvo je, bez obzira na svoju mračnu stranu, van svake sumnje emancipovale ljude od jedne vrste mračnjaštva, mita, dogme, primitivizma, predrasuda, fanatizma, i neznanja, te utemeljilo liberalne ideale današnjeg svijeta. Proces se može objektivno preokrenuti tek spoznajom uslova koji su odveli racio u slijepu ulicu. Kritika Prosvjetiteljstva kritičke škole mišljena je kao dio tog projekta prevrednovanja i otvaranje za jedno Novo prosvjetiteljstvo. Fašistička perverzija ne može biti negirana etički, već podrazumijeva reviziju interpretacije duhovne povijesti Zapada, od srednjeg vijeka naovamo. Frankfurtovci su pokušali ukazati da to više ne može biti bezrezervna naivna podrška usponu racionaliteta i prosvijećenosti, već traži znatno veći oprez i znatno dublju refleksiju.⁵⁹ Time frankfurtski projekat stoji na glavnom putu filozofske misli XX vijeka, koja je, u svojim ključnim pravcima, - od fenomenologije, egzistencijalizma, hermeneutike, dekonstrukcije, psihoanalize, i dr., zapravo iz različitih uglova i akcenata poduzeta kritika vulgarnog optimističnog racionalizma Prosvjeti-

⁵⁵ Beck Ulrich, *Rizično društvo* [Filip Višnjić, Beograd 2001], str. 25. Problemi rizičnih društava se “ne mogu savladati povećanom proizvodnjom, preraspodjelom, povećanjem društvene bezbjednosti itd. – kao u XIX vijeku – nego zahtijevaju ili ciljnu i temeljnu ‘politiku kontrainterpretacije’ ili fundamentalnu promjenu mišljenja i reprogramiranje važećih paradigmi modernizacije” [Ibid., str. 77].

⁵⁶ Schoolman Morton, *Reason and Horror – Critical Theory, Democracy and Aesthetic Individuality* [Routledge, New York 2001], str. 30. Autor čak smatra da se dijalektika prosvjetiteljstva koju su Horkheimer i Adorno primijenili na francusko Prosvjetiteljstvo, može primijeniti na cjelokupnu povijest Zapad, kako je tu uradio Nietzsche opisujući poguban uticaj Sokrata u spisu *Rođenje tragedije*.

⁵⁷ M. Horkheimer, *op. cit.*, str. 138. Up.: H. Marcuse, *Kraj utopije*, str. 39-50.

⁵⁸ Ibid., str. 32.

⁵⁹ G. Garrard [op. cit., str. 16] je kao jedno od ključnih pitanja koje ovdje dolazi u fokus markirao da li odustajanje od optimizma, koji je nosilo sa sobom Prosvjetiteljstvo, nužno završava u pesimističkim antropologijama tako karakterističnim za protivprosvjetiteljske diskurse.

teljstva. Ti misaoni pravci nastavljaju antiprosvjetiteljski diskurs iz XVIII vijeka, koji je, međutim, imao ili – konzervativni ili romantičarski pristup i oblik⁶⁰, dok sada postaje izložen u terminima i metodama moderne nauke: pokušaj da se a-racionalna područja analitički obrade. Projekt emancipacije proširen je na emancipaciju od razuma.

2. Bjekstvo od slobode

“Čovjek je postepeno postao manje zavisian od apsolutnih standarda držanja, općenito obaveznih ideala. Smatra se da je on tako potpuno Slobodan, da mu ne treba nikakvih standarda osim njegovog vlastitog. Paradoksalno je, međutim, da je to povećanje nezavisnosti dovelo do paralelnog porasta pasivnosti.”

[M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 101]

Osnovna tendencija moderne zapadnjačke povijesti nesumljivo jeste sve veće oslobađanje ljudi od prirodnih, ali i političkih ograničenja. Od XVI vijeka naovamo, ograničenja su permanentno obarana u svim segmentima čovjekove egzistencije. Čovjek je oborio vlast Crkve u duhovnom životu, vlast apsolutizma u političkom prostoru, a sve veći razvitak tehnike i mašinizacije kao da je davao za pravo predviđanjima kako će istorijski razvitak proizvodnih snaga dovesti do oslobađanja čovjeka od nužde rada za opstanak. Sve više se afirmisala tvrdnja kako ova oslobađanja, stečena vijekovnom borbom generacija, nisu samo preduslov, već su i dovoljan uslov za proklamovani cilj slobode čovjeka.⁶¹ Šokantna dešavanja u prvoj polovini XX vijeka dovela su u pitanje ovu optimističnu pretpostavku. Totalitarni sistemi na eksplicitan način su pokazali, ne samo kapacitete racia upregnutog u službu destruktivnosti, već i iznenađujuće jaku sklonost masa ka potčinjavanju i odustajanju od slobode.⁶² Fašizam je pokazao da su milioni Nijemaca “žudjeli da se odreknu slobode isto tako kao što su nekad njihovi očevi želeli da se bore za nju.”⁶³ Postavilo se pitanje onih dinamičkih faktora u karakternoj strukturi modernog čovjeka koji su u njemu pobudili želju da se odrekne slobode i potčini autoritetu.

Pokušaj frankfurtovacu da objasne kako je fašizam privukao ogromne mase ljudi uveo je u političku teoriju kao relevantan faktor psihološke kate-

⁶⁰ *Ibid.*, §3, §4.

⁶¹ Fromm Erich, *Bjekstvo od slobode* [Nolit, Zagreb 1986], str. 9.

⁶² M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 9.

⁶³ E. From, *op. cit.*, str. 10.

gorije.⁶⁴ S obzirom na marksizam frankfurtovaca, to je zapravo pokušaj povezivanja materijalizma i psihoanalize od dalekosežnog teorijskog značaja.⁶⁵ Takav pristup proizašao je iz temeljnog uvida da je fašizam predstavljao politički sistem koji se u suštini ne obraća racionalnim slojevima ličnosti, već mobilize one podsvjesne a-racionalne sile u čovjeku. Dva su temeljna pravca izvedena iz ovog početnog stava. Jedan se oslanja na frejdovsku metapsihologiju, kako ju je razvio Herbert Marcuse u spisu *Eros i civilizacija*⁶⁶, a drugi, tzv. revizionistički pristup, prije svega je vezan za Erich Fromm-a. Oba dijele temeljnu pouku kako je prosvjetiteljsko uzdizanje racia epohalni promašaj, jer ignoriše i previđa postojanje iracionalnih područja ljudskog bića. Ugrubo rečeno, razlika između frejdovskog frejdizma i revizionističke interpretacije je u tome što Freud poima destruktivne impulse kao imanentne ljudskom biću, posljedicu biološke prirode čovjeka, te stoga u principu neiskorjenjive, dok revizionisti smatraju da su destruktivna ponašanja produkovana sociogenim faktorima sredine, te kao takva principijelno otkloniva.⁶⁷ Diferenciranje između ovih teorijskih pristupa krajnje je radikalno, i oni često stvaraju potpuno različite implikacije kada se primijene na nekom predmetu. Ipak, ono što nas ovdje zanima je da se u oba slučaja ideja slobode, koja bi se dostigla permanentnim progresom na bazi racionalnog uprežanja radnih kapaciteta, kritikuje kao utopistička i metodološka pogreška, jer ne uzima u obzir snažne impulse sa suprotnim dejstvom, locirane u psihološkoj konstituciji čovjeka.

Prema Fromm-ovom objašnjenju fenomena “bjekstva od slobode” ono je uslovljeno kidanjem tzv. primarnih veza. Naime, društvena istorija čovjeka počela je njegovim uzdizanjem iz stanja jedinstva sa prirodom do svjesnosti o sebi kao entitetu koji se odvojio od prirode i od drugih ljudi. Taj proces može se označiti kao proces individualizacije. On se odvijao kroz dugi istorijski period u kojem je čovjek, mada djelimično svjestan sebe kao posebnog bića, dugo ostao vezan za prirodni i društveni svijet iz kojeg se izdigao. Identičan proces nalazimo u životu pojedinca.⁶⁸ U biološkom smislu dijete je rođeno onda kada više nije tjelesno dio majke, tj.

⁶⁴ *Ibid.*, §VI, str. 146-149. Up: Marcuse Herbert, *Eros i civilizacija* [Naprijed, Zagreb 1965], str. 11. Up.: G. E. Rusconi, *op. cit.*, str. 198-201. Kasnije je Marcuse analizirao interesantno teorijsko pitanje primjenjivosti frejdovske teorije ličnosti na situaciju koju su frankfurtovci označili “odsustvom ličnosti”, kakva se pojavljuje u masovnom društvu i masovnoj kulturi. H. Marcuse, *Zastarjevanje psihoanalize* [u: *Kultura i društvo*, str. 177-191].

⁶⁵ Whitebook Joel, *The marriage of Marx and Freud: Critical Theory and psychoanalysis* [u: *The Cambridge Companion of Critical Theory*, *op. cit.*, str. 74-102]

⁶⁶ H. Marcuse, *Eros i civilizacija*, naročito §I-IV.

⁶⁷ *Ibid.*, str. 205-217.

⁶⁸ E. From, *op. cit.*, str. 20-21., str. 23.

kada postane zasebno tijelo. Ali i nakon biološkog odvajanja, dijete ostaje imanentno vezano sa majkom na psihološkom i funkcionalnom nivou – njemu je potrebna ljubav i zaštita roditelja da bi uopšte opstalo kao pojedinačno tijelo. Te spone, koje postoje dok se proces individualizacije ne dovrši potpunim osamostaljivanjem [oslobađanjem] pojedinca, Fromm naziva primarnim vezama. Očigledno, ove veze podrazumijevaju skraćivanje individualnosti, ali one pružaju čovjeku pojedincu bezbjednost i omogućavaju mu da se orijentiše.⁶⁹ Društvene strukture u potpunosti reflektuju ovu psihologiju.⁷⁰ Primarne spone povezuju dijete sa majkom, člana primitivne zajednice sa plemenom i prirodom, a srednjovjekovnog čovjeka sa crkvom i staležom. Kada se pojedinac podigne do stepena potpune individualizacije i oslobodi se primarnih spona on se suočava sa novom situacijom svoje odvojenosti. Individualizacija je dvosmislen proces: sa jedne strane oslobađanje čovjeka od primarnih veza koje sputavaju njegov puni razvoj, stoje na putu razvitka njegovog razuma i njegovih kritičkih sposobnosti, ali sa druge strane i proces sve veće usamljenosti pojedinca. Čovjek postaje svjestan da je entitet odvojen od drugih u onoj mjeri u kojoj se izdiže iz svijeta. Odvajanjem od svijeta, koji je u poređenju sa pojedincom, neodoljivo nadmoćan i često pun prijetnji i neizvje-

⁶⁹ *Ibid.*, str. 24-25.

⁷⁰ U srednjovjekovnoj društvenoj formaciji čovjek je kroz čitav život bio predeterminisan, kako svojim staleškim položajem, tako i stepenom razvitka tehnike: prelazak iz jedne klase u drugu, iz jednog grada ili zemlje u drugu bili su minimalni. U tom smislu, nivo objektivne slobode bio je neuporedivo niži, i može se reći da čovjek nije bio slobodan u modernom smislu riječi. Ipak, on takođe nije bio ni usamljen i izdvojen, niti je njegov položaj bio nesiguran. Čovjek je od samog rođenja bio fiksiran u jednoj strukturalizovanoj cjelini. “Crkva je davala jednostavnu i lako shvatljivu sliku svemira. Zemlja i čovjek bili su njegov središte, raj ili pakao buduće obitavalište, a u svim čovjekovim postupcima, od rođenja do smrti, očitovala se njihova uzajamna povezanost. Tako strukturalizovano društvo pružalo je čovjeku sigurnost i smisao, ali ga je držalo u ropstvu.” Razvitak kapitalizma razorio je ove statične strukture, a sa njima i stabilnost i relativnu sigurnost koju su pružale pojedincu. Kapitalizam je dinamičan sistem u kome položaj čovjeka nije unaprijed određen nekom kastinskom strukturom, već se formira na osnovu upotrebe individualnih kapaciteta na slobodnom tržištu. Nesigurnost je pojačana jer je feudalni sistem kooperacije zamijenjen kapitalističkim sistemom konkurencije - ljudi koji su ranije sarađivali u procesu proizvodnje/razmjene, sada su postali međusobni konkurenti [*Ibid.*, str. 69]. Mirna, unaprijed propisana saradnja zamijenjena je antagonizmom svih protiv svih. Pojedinac je izgubio sigurnost nasljednog položaja, i taj položaj sada sam stvara vlastitim slobodnim djelovanjem [radom]. Tako se pokazuje dijalektičnost procesa oslobađanja. Sloboda se pokazuje kao dvosmislena: čovjek postaje sve više *slobodan od* vanjskih ograničenja, što afirmiše njegovu nezavisnost i samopouzdanje, pretvara ga u aktivni individuum, ali istovremeno postaje i usamljeniji, izdvojeniji i nesigurniji. [*Ibid.*, §III, str. 34-47, i naročito: §IV, str. 78-84].

snosti, stvara se u čovjeku osjećanje nemoći i nespokoјstva.⁷¹ Taj osjećaj obilježio je cjelokupni patos Moderne, a sama Moderna i počela je sa Descartesovim *ego cogito*, i načelom metodičke *sumnje*. Osjećaji nespokoјstva, strepnje i sumnje, proizvode impuls da se odustane od individualnosti, da se potpunim utapanjem u spoljašnji svijet savlada osjećanje usamljenosti i nemoći. Sloboda je, kao i racio, stoga paradoksalna: ona podrazumijeva nezavisnost, ali istovremeno time povećava nesigurnost.⁷² Ukoliko ekonomski, društveni i politički uslovi od kojih zavisi čitav proces ljudskog oslobađanja od prirodnih i društvenih vezanosti ne omogućavaju individualizaciju u smislu ostvarenja samostalne, slobodne i zadovoljene ličnosti, a istovremeno poruše primarne veze koje su pružale bezbjednost, sloboda će se pojaviti kao nepodnošljiv teret, pa otuda i snažna tendenciju ka odustajanju od slobode.⁷³ Upravo to se i desilo – potpuno odricanje od individualnosti, integriteta i slobode, jedna potpuna autonegacija ličnog Ja.⁷⁴ Postoje različite sublimacije kojima se to na psihološkoј ravni postiže. Frommu⁷⁵ između

⁷¹ *Ibid.*, str. 26. Katolička crkva je, ograničavajući individualnost pojedinca istovremeno omogućavala da se on suoči sa Bogom kao integralni dio jedne grupe. U protestantizmu čovjek to može samo sam, te se u tom susretu mora osjećati ništavan i nemoćan [*Ibid.*, str. 58]. U psihološkom pogledu takav duhovni individualizam se očituje i u ekonomskoj i u političkoј ravni. U monopolističkoј fazi kapitalizma koncentracija kapitala u izvjesnim područjima ekonomskog sistema ograničila je mogućnost individualne inicijative, hrabrosti i inteligencije. Monopolistički kapital uništio je ekonomsku nezavisnost velikog broja ljudi. Onima koji se i dalje bore ta borba dobija obilježje bitke protiv toliko nadmoćnog neprijatelja da se pouzdanje u ličnu inicijativu i hrabrost zamjenjuje osjećanjem nemoći i beznađežnosti. Za političku sferu važi isto što i za religijsku i ekonomsku. U prvim danima demokratije pojedinac je mogao konkretno i aktivno da učestvuje u izboru određene odluke ili kandidata. Pitanja o kojima se odlučivalo bila su dobro poznata kao i kandidati. Međutim, u velikim nacionalnim državama glasač se suočava sa velikim partijama koje su mu isto toliko s jedne strane daleke, a s druge neuporedivo nadmoćne, baš kao i megapreduzeća industrijske organizacije. Politička pitanja u modernim parlamentarnim demokratijama su po pravilu prekompleksna i nerazumljiva za većinu građana. Na sve to nadovezuje se i ogromnost modernih gradova u kojima se pojedinac gubi. U modernom društvu, čovjek se na svim poljima susreće sa veličinama koje su mu nadmoćne. Otudjenje prožima sve segmente života. Na pr. tako su na radnika psihološki djelovale ogromnost i velika moć preduzeća. U malim preduzećima iz početne faze kapitalizma radnik je lično poznavao gazdu i takođe, bio upućen u sve segmente preduzeća. Mada je bio zapošljavan i otpuštan prema zakonima tržišta on se nalazio u određenoј vezi sa gazdom i proizvodnim procesom. Taj se osjećaj mjenja u džinovskim fabrikama koje upošljavaju hiljade radnika. Gazda je postao apstraktna figura koju radnik nikada ne susreće, a uprava je anonimna moć sa kojom on posredno opšti i naspram koje je pojedinačno beznačajan. [*Ibid.*, §IV, str. 91-97]

⁷² *Ibid.*, str. 78.

⁷³ *Ibid.*, str. 30.

⁷⁴ *Ibid.*, str. 103.

⁷⁵ *Ibid.*, §IV, str. 103-164.

ostalog analizira sljedeće “mahanizme bjekstva”: autoritarizam, rušilaštvo i “saobražavanje”. Autoritarizam je mehanizam kojim pojedinac, suočen sa “slobodom”, tj. sa činjenicom da je sa svojim ličnim Ja suočen sa otuđenim i neprijateljskim svijetom, traži da svoju ličnost veže za nekog ili nešto. Mazohizam je jedna alternativa koja rješava ovu situaciju. Pojedinac želi da se odrekne sebe i potčini drugom, kojeg projicira kao superiornog. Skrivena privlačnost pojedinih kulturnih obrazaca, kakav je kult Vođe – Duce ili Führer, proizilazi otuda što su te figure sublimacijsko zadovoljenje datih mazohističkih težnji. Sadizam razrješava problem na obrnut način.⁷⁶ Osjećanje vlastite nemoći kompenzira se gospodarenjem nad drugim. To objašnjava zavisnost sadiste od predmeta sadizma. Sadisti je neophodan objekt nad kojim gospodari, usljed činjenice da njegovo osjećanje vlastite moći proizilazi iz toga što je gospodar nad tim objektom. Agresorski odnos prema prirodi sadržan je kao takav u samom odnosu opozicije čovjek-predmet. U šemi dijalektike iz *Fenomenologije duha* individuum se dokazuje kao stvaran tek u odnosu negacije, tj. postavljajući sebe nasuprot stvari⁷⁷ - negacija je “motorna sila dijalektike”. Sadistički element u Logosu dominacije dat je i kao ontološki i kao psihološki.⁷⁸ Rušilaštvo je na isti način proizvod, kako strukture novovjekovne interpretacije bitka, tako i pojedinčeve želje da izađe iz stanja lične nemoći, izolovanosti i strepnje: “Ja mogu da izbjegnem osjećanje vlastite nemoći prema svijetu izvan mene tako što ću svijet uništiti.”⁷⁹ U krajnjoj instanci razrješenje vlastite nemoći rješava se u rušilaštvu usmjerenom prema sebi – samoubistvom kao ostvarenjem načela Nirvane, kako je to, npr., dato kod Schopenhauer-a. Nietzsche je predviđao da će posljednja volja koju još može imati volja Vođe, kada više ne bude u stanju da se usmjeri prema vani, biti okretanje ka sebi, a Hitler je to predviđanje potvrdio insistirajući na totalnom razaranju Njemačke i tragediji Drezdena. Ovaj mehanizam funkcioniše, ne samo na nivou individualne psihe, već i na nivou grupa, pa čak i čitavog čovječanstva. U jednom manje poznatom spisu Marcuse je ukazao da se kompletna destrukcija ekosistema, koju provodi kapitalistička ekonomija, može tretirati kao sublimacija destruktivnih impulsa, podižući mehanizam “destruktivnosti napretka”

⁷⁶ Autoritarni impuls moguće je prepoznati i u gore naznačenoj apsolutističkoj pretenziji nauke. Problem je vidljiv već na pojmovnom nivou: sami zakoni nauke pojavljuju se kao nepromjenjivost u sveopštoj promjeni. Ta logička nedosljednost ima psihološko objašnjenje: kompenzacijsko zadovoljenje potrebe za sigurnošću. Za naš kontekst, vidjeti o tome: Popper Carl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, vol.I [BIGZ, Beograd 1993], naročito: str. 44-49, str. 91-93, str. 255-260, i dr.

⁷⁷ H. Marcuse, *Eros i civilizacija*, str. 94.

⁷⁸ Interesantno pitanje, kojem je u novijim istraživanjima s pravom posvećeno dosta pažnje, je koliko je odabir Jevreja kao objekta nasilja istorijska slučajnost, a koliko proizvod jedne podzemne “dijalektike” semitskog poimanja uma. [M. Scholman, *op. cit.*, str. 52]

⁷⁹ E. Fromm, *op. cit.*, str. 127.

na krajnji teorijski horizont.⁸⁰ Freud je upozoravao na skrivene samoubilačke tendencije u fenomenima “bijeje kuge” ili “samoubilačke ishrane” [pretilosti]. Takvi fenomeni predstavljaju očajnički bijeg od nepodnošljivih osjećanja koja prate stanje slobode, sublimaciju načela Nirvane. “Saobražavanje” pojedinaca takođe je jedan specifičan mehanizam koji funkcioniše na način da pojedinac prestaje da bude pojedinac i postaje član šire grupe – Nacije, Rase, Klase, ili navijačke skupine nekog fudbalskog kluba.⁸¹ Time on potpuno usvaja onakvu ličnost kakvu mu nameću kulturni obrasci tih nadindividualnih entiteta - on gubi individualnost i postaje identičan ostalim pripadnicima grupe.⁸² Čovjek u osjećanju pripadnosti stiče bezbjednost, osjećajući da je sjedinjen sa masom drugih ljudi koji pripadaju istom kulturnom obrascu. Rascjep između pojedinca i svijeta nestaje, a sa njim i strah. Cijela plejada teoretičara ukazivala je da fašizam ne bi bio moguć bez masovnog društva, te da je to od samog početka bila ideologija i pokret masa.⁸³ Destrukcija religije nije ponudila zamjenu, pa je time otvoren prostor za različite svjetovne proroke, demagoge, uzurpatore, političke mesije i “političke religije”, kojem individualni racio, pod pritiskom nesvjesnih impulsa, nije uvijek dorastao.

Dijalektika Prosvjetiteljske formule slobode koja se postiže permanentnim progresom na bazi racionalnog uprežanja radnih kapaciteta, i koja je obećavala nastanak individue, slobodnog “Ja” oslobođenog stega neznanja i nemoći, predviđela je slijepe ulice koje se na tom putu pojavljuju: naime, enormno uprežanje radnih kapaciteta nije moguće u okviru primarnih veza u ekonomiji, već podrazumjeva radikalnu individualizaciju koja se manifestuje u svim segmentim egzistencije. Ova individualizacija i raspad primarnih zajednica, sa svoje strane međutim, proizvode impulse sa suprotnim sadržajem, - odustajanja od slobode, i različite verzije sublimacijskog zado-

⁸⁰ H. Marcuse, *Nouvel observateur*, br. 397, jun 1972. [Nav.prema: L. V. Thomas, *Antropologija smrti* I, str. 180]

⁸¹ U ovom smislu ilustrativan komentar spoja saobražavanja i rušilaštva u kontekstu masovnog društva dala je Arendt Hannah, *Izvori totalitarizma* [FIK, Beograd 1998], str. 313-348.

⁸² G. Garrard [*op. cit.*, str. 40-81] je dokumentovano pokazao da su na ovu tačku ciljali već prvi značajniji antiprosvetitelji – Rousseau, Burk, Hamman, i dr., ukazujući da ukidanje religijskih i nacionalnih mehanizama pripadnosti nadindividualnom entitetu, nije bilo praćeno alternativnom sublimacijom. Popunjavanje te praznine je jedna od ključnih podloga totalitarnih režima XX vijeka.

⁸³ Sam Hitler bez sumnje je bio svjestan ovih psiholoških mehanizama. Ilustrativan je pasus u kome objašnjava psihološke zasnovanost masovnih nacionalsocijalističkih mitinga: “Masovni skup je nužan zato što se na njemu pojedinac osjeća usamljen te ga lako spopada strah od usamljenosti. On prvi put dobija predstavu o jednoj većoj cjelini. Kad iz svoje male radionice ili iz velikog preduzeća, gdje se osjeća veoma sićušan, prvi put dođe na masovan skup gdje ga okružuju hiljade ljudi istog ubjeđenja, on podliježe čarobnom uticaju onog što nazivamo masovnom sugestijom.” [Hitler Adolf, *Main Kampf*, Ekopres, Zreñjanin 2001., str. 311]

voljenja. Istovremeno, prelaz sa industrijske na postindustrijsku civilizaciju označio je prenos tehnološke organizacije prostora na društvene domene⁸⁴, koji time preuzima ove impulse u svoje svrhe, zaokružujući povratnu spre-gu dominacije. Figura Vođe podržanog partijskom državom koja je aparat tehničke, tj. potpuno racionalizovane uprave, objedinjuje ove impulse. Ja-sno je međutim, da ovi uslovi, kao i navedeni i slični psihološki mehanizmi bjekstva od slobode, nisu proizvod fašizma, već proizvod sila povijesti ko-je od XVII vijeka kreiraju zapadnjačku i svjetsku istoriji, a fašizam je bio samo jedna operacionalizacija.⁸⁵ Analiza nacizma, premda u okviru kritič-ke teorije zauzima centralno mjesto, ipak je više nego sociološka analiza jedne društvene formacije, - ona je prikaz logike jednog povijesnog zbiva-nja.⁸⁶ Ovdje je u pitanju odgovor na jednu od kardinalnih primjedbi datih metodologiji frankfurtovaca: naime, da analizu jednog modela industrij-skog društva neosnovano proširuju na industrijsko društvo kao takvo, a *Auschwitz* posmatraju kao teorijsku paradigmu, deskripciju kompletne situ-acije.⁸⁷ *Auschwitz* tako postaje “teorija svega”, time se zapravo racionalise i smješta u onaj tok i diskurs koji se optužuje da ga zakonomjerno proizvo-di.⁸⁸ Međutim, ključni aspekt je da se Prosvetiteljski plan oslobađanja čo-vjeka na bazi racionalnog saznavanja/ovladavanja svijeta, i tako mišljeno ukinuće straha, pokazuje povijesnim promašajem, čija dekonstrukcija, jed-na od možda i najvažnijih iz *Dijalektike prosvetiteljstva*, pokazuje da se sa-mi taj koncept prosvetiteljstva pokazuje kao sublimacija straha.⁸⁹ Nihili-stička tendencija tu ipak nije tako nihilistička kako se može učiniti na prvi pogled.

3. Masovna kultura, kulturna industrija i industrija svijesti

“Ljudsko biće, u procesu svog oslobađanja, dijeli sudbinu svo-jeg ostalog svijeta. Vlađanje prirodom uključuje i vlađanje čo-vjekom. Svaki subjekt ne samo da mora učestvovati u pod-

⁸⁴ Parson Howard L., *Tehnologija i humanizam* [u: *Praxis*, vol XII, str. 160-178]

⁸⁵ Reich Wilhelm, *Masovna psihologija fašizma* [Beograd 1981].

⁸⁶ G. E. Rusconi, *op. cit.*, str. 29.

⁸⁷ P. Krstić, *Kritička teorija i Aušvic*, str. 51 i dalje, gdje se [sa akcentom na Adornu] insi-stira na propitivanju teze koliko je samo takvo ipostaziranje teološko racionalistička kon-strukcija.

⁸⁸ M. Schoolman, *op. cit.*, str. 54. Druga važna primjedba iz ove kategorije odnosi se na samo dijalektičko tumačenje povijesti, kako smo ga, npr. i mi ovdje u uvodnom poglavlju prezentovali, koje primjenjuje šemu progresivnog kretanja racionaliteta. [*ibid.* str. 55.]

⁸⁹ “Prosvjetiteljstvo jest mitski strah koji je postao radikalan. Čista imanencija pozitivizma, posljednji produkt prosvetiteljstva, nije ništa drugo nego univerzalni tabu. Uopće ni-šta ne smije ostati izvana, budući je već i puka predstava o izvanjskosti pravi izvor stra-ha.” [M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 29]

jarmljivanju vanjske prirode, ljudske i neljudske, nego u namjeri da to učini mora podjarmiti prirodu u sebi samome.”

[M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 98]

Jedan od fenomena koji naročito ilustrativno ilustruje pervertiranje ideala Prosvjetiteljstva je transformacija na području onoga što se naziva “masovna kultura” i “industrija kulture”. Masovno plasiranje kulture prvobitno je zamišljeno kao funkcija opšteg progresa kroz podizanje masa iz tribalističkih matrica, prosvjećivanje šireg ljudstva na bazi sretne upotrebe dostignuća tehnike, i približavanje rezultata kulturnog napretka većini populacije, naročito sistemom laičkog obrazovanja. Takvi argumenti su kritička reakcija na eliminatornost elitne umjetnosti, za koju se tvrdi da je, s jedne strane, umjetnost “ponikla na temeljima robovlasničkog društva”, i, s druge strane, da takve korijene nosi i dalje ostajući zatvorena u uskom krugu elite, a nedostupna širim narodnim masama zauzetim borbom za egzistenciju.⁹⁰ Međutim, pionirski rad frankfurtovaca ukazao je da matrica širenja kulture, kao mehanizma emancipacije ljudstva, nosi u sebi snažnu tendenciju ka izvrtanju u sredstvo dominacije čovjeka po čovjeku. Osnovna teza može se formulirati na slijedeći način: fenomen kulturne industrije i pojava sredstava masovne komunikacije omogućili su (i) široko plasiranje proizvoda “kulturne industrije” koji preuzimaju ključnu ulogu u procesu socijalizacije, te (ii) kontrolu i “stvaranje” informacija [znanja]; čime omogućavaju centrima moći da manipulacijom održavaju *status quo*. Pristup je baziran na činjenici da su ključna tri sektora koja su nekad bila autonomna i u funkciji prosvjećivanja - masovna kultura, komunikacija u reklamnom smislu [marketing, propaganda]; i mediji informacija [TV, štampa, internet, itd.], spojena u jedan “kiklopski sektor” koji predstavlja najmoćnije sredstvo manipulacije u istoriji.

Za razumijevanje ovog događanja važno je uočiti genezu nastanka industrijske proizvodnje kulture, jer ona, naime, nije neutralna prema njenom kasnijem izvrgavanju u sredstvo dominacije. Masovna kultura i kulturna industrija javljaju se kao rezultat industrijalizacije savremenog svijeta i to u četiri bitne tačke: (i) industrijalizacija je dovela do masovnog priliva stanovništva u gradove. Time je stvorila potrebu za masovnom kulturom, - proizvela je njene potrošače. (ii) Obezbjedila je bitne količine slobodnog vremena omogućavajući ga cjelokupnom stanovništvu. (iii) Proizvela je dovoljno moćna tehnička sredstva plasmana proizvoda kulturne industrije. (iv) Industrijsko-tržišna sfera prenijela je svoje principe, svoju “filozofiju” instrumentalizacije uma u područje kulture.

Industrijalizacija je, s obzirom da je u pitanju masovna industrijska proizvodnja, ispostavila zahtjev za povećanom radnom snagom, čime je dove-

⁹⁰ *Ibid.*, str. 141.

la do masovnog priliva stanovništva u gradove. Što se tiče samog radnog procesa, to je proizvelo značajne sociologizacijske paradokse vezane za otuđenje rada, o čemu je pisao Marx. Teorija otuđenja frankfurtovaca na odlučujući način nadopunjuje i razvija Marxovu teoriju otuđenja.⁹¹ Naime, i proces radničke socijalizacije u gradski život bio je bremenit problemima, s obzirom da su oni nosili u sebi korijene one prethodne, tzv. “seoske kulture” iz koje su došli, a koja nije bila prilagodljiva uslovima urbane okoline. Kako s jedne strane nije bilo moguće obrasce i ponašanja “elitne” kulture *ad hoc* pounutriti, jer je za to potrebno odgovarajuće obrazovanje, specifičan vid vaspitanja i osposobljenosti druge vrste, a, sa druge strane u gradovima nije bilo uslova za praktikovanje izvorne, folklorne kulture, tako se pojavila potreba za trećim rješenjem koje bi bilo negdje između “elitne” i “folklorne” kulture. Masovna kultura izraz je te potrebe, potrebe novih radničkih slojeva gradskog stanovništva da u uslovima urbane sredine popune slobodno vrijeme. To istovremeno objašnjava i fundamentalnu stvar – naime, zašto masovna kultura tako degradira vrijednosti “elitne” kulture, razvodnjavajući je po ukusu većine. Ona to mora jer je masovna kultura funkcionalno razumljiva kao sektor usmjeren na ispunjavanje onog vremena radnih masa koje nije posvećeno radu. Mase radnika kada nakon viščasovnog i po pravilu zaglupljujućeg, “otuđenog” rada dođu kući, nisu spremne na dodatni angažman koji zahtijeva “visoka” kultura. Radnici, “ispraznjeni” radnim procesom, traže razonodu, laku zabavu i dokolicu, a ne kulturne proizvode koji bi zahtijevali dodatni duhovni napor i angažman:

“Zabava je u uslovima poznog kapitalizma produžetak rada. Zabavu traži onaj ko želi uteći mehaniziranom radnom procesu da bi mu bio iznova dorastao. Međutim mehanizacija ima toliku vlast nad onim ko koristi slobodno vrijeme i njegovom srećom, ona toliko temeljno određuje proizvodnju robe za zabavu da ne može doživljavati više ništa drugo nego kopije samog radnog procesa. Navodni sadržaj samo je blijeda površina; ono što se pamti jest automatizirani slijed normiranih poslova. Radni proces u tvornici i uredu može se zaboraviti time što će se u dokolici kopirati.”

[M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, str. 142]

Standardizovani proizvodi koje nudi kulturna industrija svojim lako razumljivim sadržajem odgovaraju ovakvim potrebama.⁹² Da bi se oni konzumirali nije potrebno nikakvo posebno obrazovanje, nikakav poseban angažman. Impresije koje ih prate su neobavezujuće, kratkotrajne i površne. Ključno je dakle ovdje vidjeti unutrašnju spregu između zaglupljujućeg ra-

⁹¹ J. Roberts, *op. cit.*, str. 61-64.

⁹² M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 126.

da u industrijskim postrojenjima i prenosa takvog doživljaja na slobodno vrijeme. Premda je industrijalizacija obećavala i stvarno postigla nezamislivo povećanje produktivnosti i blagostanja, *načini rada* koji su joj iminentni destruiraju humane kapacitete koji bi trebalo da zadobijeno slobodno vrijeme upotrijebe na ostvarenje autentične ličnosti. Istovremeno, masovno plasiranje kulture odvija se po matricama koje su antiprosvjetiteljske. Alijenacija u području rada prelijeva se u otuđenje i u području slobodnog vremena:

“Šta se i može očekivati? Ako čovjek radi bez interesa za ono što radi, ako kupuje i troši robu na jedan apstraktan i otuđen način, kako onda može da koristi svoje slobodno vrijeme na aktivan i sadržajan način. On uvijek ostaje pasivni i otuđeni potrošač. On ‘troši’ fudbal, filmove, novine, časopise, prirodne ljepote, društvene skupove, na isti onaj otuđen i apstraktan način na koji troši robu koju kupuje. U stvari on nije slobodan da koristi ‘svoje’ slobodno vrijeme; korišćenje njegovog slobodnog vremena određuje industrija...njegovim ukusom drugi upravljaju.”

[E. From, *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 107]

Masovna kultura, da bi zadovoljila zahtjeve reanimacije radnih energija radničkih masa, proizvodi takve artikle koji stvaraju ličnost komformizma potpuno nesposobnu za bilo kakvu anticipaciju onoga što se stvarno događa. Tako se pokazuje da zapravo slobodno vrijeme radnika *prestaje da bude slobodno u izvornom značenju tog termina*, jer je ono pod dominacijom sadržaja masovnih medija tipa TV ili radija, o kojima su ovisni jer su prethodnim radnim procesom do te mjere ispražnjeni. Pouka iz *Dijalektike prosvjetiteljstva* je da su u prethodnim vremenima, robovlasničkom i feudalnom sistemu, radnici bili neslobodni prije svega u toku radnog vremena, ali da danas oni ostaju pod pritiskom i kada nisu u fabrici. Njihovim slobodnim vremenom gospodare nametnuti sadržaji, koji imaju za svrhu očuvanje otuđenosti i destrukciju energija otpora. Masovna kultura dakle, ne samo da je iznevjerila prvobitni smisao koji je trebala da ostvari – kultivizaciju masa plasmanom kulturnih proizvoda svima, već je postala efikasno sredstvo očuvanja sistema. Dijalektika prosvjetiteljstva ovdje ima svoj paradni primjer.

Naime, da bi se kulturni proizvodi mogli plasirati široko, “svima”, oni moraju doživjeti određnu transformaciju čiji se efekti daju vrlo precizno pratiti u naučnoj analizi. Prvo, za plasman kulture svima, očigledno je potrebna određena standardizacija na nivou prosječnosti. Principi izjednača-

vanja i shematizma su najočitiji prvi principi kulturne industrije.⁹³ Televizija kao medij predstavlja savršenu pozornicu za totalno usaglašavanje svih kulturnih sadržaja. U izvjesnom smislu televizija predstavlja sintezu svih ostalih formi medijskog izražavanja – od radija, filma, pozorišta, baleta, opere, reklame, i sl. što omogućava svođenje i izjednačavanje svih kulturnih formi na jedan sistem.⁹⁴ Razlike koje prividno postoje između pojedinih proizvoda npr. između popmuzike i r'n'r-muzike, ili između serija “1001 noć” i “Gumusi”, zapravo služe samo da omoguće iluziju izbora i iluziju konkurencije. Nametanje jednakosti svim karakteristikama ide “sve do izbacivanja fizionomija koje ne odgovaraju, npr. takvim kao što je Garbo, koja ne izgleda kao da može biti pozdravljena sa ‘Hello sister’.”⁹⁵ Takva standardizacija na nivou kulturnih djela [proizvoda] opet nije neutralna, već i sama proizvodi standardizaciju na strani potrošača, što se jasno vidi u tipičnom masovnokulturnom fenomenu jedinstva stila.⁹⁶ Za kulturnu industriju ne postoji problem spajanja Gorana Bregovića i simfonijskog orkestra, jer ona ostvaruje totalno jedinstvo stila “ukoliko uopšte ima smisla govoriti o stilizovanom varvarstvu” (Nietzsche).⁹⁷ Iščezavanje razlike između jednog rok muzičara i jednog simfonijskog orkestra pokazuje da se gubi razlika i između potrošača ovih vidova umjetnosti. Naime, prirodno je da jedan konzument klasične muzike ima bitno različit životni stil, pogled na

⁹³ “Jedna grana kulture postupa po istom receptu kao druga koja joj je po mediju i predmetu vrlo daleka... adaptacija jednog Betovenovog stavka odvija se po istom modusu kao i adaptacija nekog Tolstojevog romana za film.” [*Ibid.*, str. 128]

⁹⁴ *Ibid.*, str. 130, str. 137-138. Zahvaljujući supermoći sredstava komunikacije konformistički profil ličnosti i prateća ideologija nezadrživo se šire planetom u formi “globalizacije” i “multikulturnog” društva. Time kulturna industrija kao i sve ostale savremene industrije dobija u pravom smislu te riječi “kosmopolitski karakter”. Na krilima elektronskih medija zapadni, prvenstveno američki kulturni proizvodi i analogni pogled na svijet proširili su se po čitavoj planeti uspostavljajući pravu “kulturnu imperiju”. Holivudski filmovi i CNN plasirali su američki stil života u svaki um dostupan TV prijemniku. Dejstvo se vidi na svakom koraku u činjenici da, počev od stila oblačenja, umjetnosti, navika, vrijednosti, obrazovanja, pa do načina života i zapravo svega što možemo zamisliti, više ne postoje razlike čak ni u kulturnom pogledu suštinski različitim civilizacijama, državama i narodima. Svi su isti. Crni i bijeli, razvijeni i nerazvijeni, evropljani i afrikanci postaju sve više izmješani i isti. Jedan Japanac i jedan Francuz oblače *Pradu*, jedu u *Mcdonalds-u*, navijaju za Juventus, slušaju Madonu, gledaju “CSI”, u školi uče gotovo identično gradivo, provode gotovo identične dane. Kulturna industrija zaista sprovodi u djelo ideju o jednoj civilizaciji i jednoj kulturi. Ali, pri tom ona ne postupa u duhu stoičke ideje “kósmopolisa”. Njen princip je asimilacija, odnosno ukalupljavanje svih naroda u jednu formu kulture tako što potiskuje njihovu izvornu, matičnu kulturu. Po svome duhu prosvetiteljska zamisao tolerancije, nazvana “multikulturno društvo”, pretvara se u represivni kosmopolitizam koji porobljava nacionalne kulture stvarajući jednu Svjetsku Imperiju. Ona je potpuno različit fenomen od imperijalizma, jer ne uspostavlja teritorijalni niti formalno-pravni aparat vlasti, već se, kao visokosofisticirani princip vladanja širi putem *mreže*. Vidjeti: Hard Michael, Negri Antonio, *Imperija* [IGAM; Beograd 1991], str. 8-12, up. str. 1913.

⁹⁵ *Ibid.*, str. 151.

⁹⁶ *Ibid.*, str. 129.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 134.

svijet i interesovanja od jednog konzumenta rok muzike. Nestajanje razlika između proizvoda reflektuje nestajanje razlika i između potrošača, koji i sami izgledaju kao da su "umiksani u jednom loncu".

Sljedeći bitan princip koji vrlo ilustrativno pokazuje skriveni potencijal dominacije u masovnoj kulturi je ono što Horkheimer i Adorno nazivaju "emancipacija detalja". Radi se o prevlasti "tehničkog detalja nad cjelinom djela koje je nekada nosilo ideju."⁹⁸ Detalj se "emancipirao" rušeći koncept cjeline forme. Pravo umjetničko djelo predstavlja istinsku cjelinu, jedinstvo svih svojih dijelova i kao takvo u izvjesnom smislu predstavlja izraz cjeline svijeta. Bez bilo kog detalja ono bitno gubi na svojoj razumljivosti. Nasuprot takvoj cjelovitosti i jedinstvu djela "elitne" umjetnosti, svaki pojedinačni proizvod kulturne industrije je skup međusobno slabo povezanih detalja i situacija, pri čemu se teži da se oni smjenjuju što je moguće većom brzinom. Za njihovo praćenje neophodna je koncentrisana pažnja, disciplinovano praćenje, jer bi se inače izgubila nit događanja. Takva vrsta pažnje onemogućava uvid u cjelinu djela, koje i nema, i stoga vodi "kržljanju predodžbene moći" čovjeka.⁹⁹ Stvara se permanentna napetost koja blokira maštu gledaoca i svaku mogućnost da on u jednom hermenautičkom aktu djelu nadogradi nešto svoje. Poenta je da se teži eliminaciji misaonog napora od strane konzumenta, kome nisu potrebne vlastite misli, jer "proizvod propisuje svaku reakciju ... Brižljivo se izbjegava svaka logička veza koja bi iziskivala sposobnost duha."¹⁰⁰ Suštinska uloga svakog pravog djela - da "u svojoj ograničenosti reflektira cjelinu" potpuno se odbacuje. Na isti način i konzumenti masovne kulture gube mogućnost da sagledaju cjelinu, i stoga *gube i mogućnost da toj cjelini uskrate podršku*.¹⁰¹ Domi-

⁹⁸ *Ibid.*, str. 131.

⁹⁹ *Ibid.*, str. 132-133. Djela se grade tako da "za adekvatno shvatanje traže brzinu, verziranost, no zabranjuju gledaocu misaonu aktivnost ukoliko ne želi da mu promakne neka od činjenica koje jure." Horkheimer i Adorno ovdje prepoznaju skriveni uticaj "arhitektonske strukture" Kantovog sistema, - organizacija čitavog života iz sastavnih dijelova koji čine cjelinu bez reflektovanog sadržaja. [*op. cit.*, str. 96]

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 143.

¹⁰¹ Masovnu kulturu odlikuje prije svega njen reproduktivni karakter, reprodukcija uvijek istog. [*Ibid.*, str. 140] Posebnost i originalnost, ukoliko su ti termini uopšte primjenjivi na masovnu kulturu, svela se na nešto drugačiji stajling, novu liniju ruža za usne ili drugačije pakovanje. [*Ibid.*, str. 160] Kulturna industrija stvara vrlo malo suštinski novoga ali zato neprekidno reprodukuje poznata djela upakovana u nove omote. Ona guši genijalnost ali zato neprekidno traga za talentima. "Stroj rotira na istom mjestu" sprečavajući svaku promjenu "jer samo univerzalna pobjeda mehaničke produkcije i reprodukcije obećava da se ništa neće promijeniti, da će sve ostati po starom, da se neće pojaviti ništa što ne bi odgovaralo." [*Ibid.*, str. 140] Analizirajući razarajući uticaj tehnologije na individualnost Adorno i Horkheimer ukazuju na suštinsku promjenu do koje je dovela pojava radija kao medija masovne komunikacije: "Telefon je pojedincima još uvijek dopuštao da igraju ulogu subjekta. Radio pretvara sve sudionike u slušaoce da bi ih autoritarno izručio međusobno jednakim programima stanica." [*Ibid.*, str. 128] Gledalac je sveden na pasivnog primaoca određenih sadržaja, bez mogućnosti da sam utiče na program. Čovjek postaje "*slušalac*" - onaj koji sluša. On nema pravo na repliku. Odlučujući korak u tom pravcu učinjen je sa pojavom televizije koja kao i radio koristi princip jednosmjernje komunikacije, ali sa znatno moćnijim mogućnostima.

nantna tendencija ka jednostavnim riječima i rečenicama, nesposobnost izražavanja kompleksnog sadržaja, manifestacija je ovog procesa u jeziku.

Poseban segment cijele ove priče je pomjeranje težišta u procesu socijalizacije od porodice, i naročito oca, te obrazovnih ustanova, ka sredstvima masovne kulture. Danas su roditelji na planu socijalizacije potpuno inferiorni u poređenju sa virtualnim autoritetima izmišljenih likova. Jedno dijete će u izboru između autoriteta roditelja koji jede, mora da spava, ponekad je umoran, jednom rječju realan čovjek, i autoriteta nekog od filmskih ili medijskih likova koji su uvijek savršeni, lijepi, odmorni, bogati i sl., odabrati autoritet ovoga drugoga. Zato ovi virtualni likovi postaju glavni tvorci vrijednosnih i drugih normi novih generacija.¹⁰² Zahvaljujući ovakvim mehanizmima svijesti virtuelni sadržaji postaju ključni dio kulture za današnju djecu i temelj stvaranja novih kodeksa ponašanja. Pokazuje se da je ideal individualizma takođe preokrenut: “mi ne postupamo shodno našoj prirodi. Naša prvobitna priroda je ona priroda koju smo imali prije nego što su je mass media oblikovala prema svojoj prirodi.”¹⁰³

Preokret od sredstva oslobađanja ka manjeviše skrivenom sredstvu dominacije možda se najjasnije može ispratiti na primjeru masovnih medija informisanja kakve su TV, radio, dnevne novine, internet i sl. Njihova uloga zamišljena je kao sredstva proliferacije znanja i instrument širenja komunikacija. Sve do industrijske revolucije, sredinom XIX vijeka, informacija je bila dostupna samo eliti, i to kako u smislu upotrebe, tako i u smislu plasmana. Pojava dnevnih novina odigrala je istorijsku ulogu rušenja takvog poretka i stvaranja nove “ere javnog mnijenja”. “Novine su, stavljaјуći riječ na raspolaganje čitaocu-građaninu dale riječ političkom tijelu

¹⁰² Mehanizam medijske socijalizacije vrlo slikovito opisuje Đuro Šušnjić [*Ribari ljudskih duša*, Mladost, Zagreb 1976] kada navodi kako se jedne noći njegov dvogodišnji sin probudio i kao iz topa “grunuo”: “Stedite kod lugobanke”. Činjenica da je dijete mehanički ponovilo na televiziji često ponavljanu reklamu: “Štedite kod Jugobanke” ukazuje na neke vrlo važne zaključke: dijete pamti i ono što ne razumije; nesvjesno ponavlja ono što ne razumije; ono uči i kada nije svjesno da uči; ono usvaja poruke prije nego što je u stanju da ih u iskustvu provjeri; njegovo ponašanje je jednim bitnim dijelom pod kontrolom unesenih sadržaja.

¹⁰³ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 92. Izvanredno zapažanje je da je ova crta dominacije zametnuta već u Kantovoj teoriji spoznaje, u njegovom interpretiranju granica iskustva kao transcendentálnih uslova spoznaje: prostor, vrijeme i kategorije a priori su uslovi spoznaje vanjskog objekta: “Kant je već intuitivno naslutio ono što je tek Hollywood svjesno ozbiljio: slike se već prilikom njihovog vlastitog proizvođenja unaprijed cenzuriraju po standardima razuma u skladu s kojim će ih se kasnije promatrati. Zapažanje kojim se potvrđuje opšti sud već je taj sud priredio i prije nego što se počelo zapažati.” [*Ibid.*]. Up: G.E. Rusconi, *op. cit.*, str. 228-229. G. Garrard [*op. cit.*, str. 195] ukazuje da je ovo zapravo antiprosvjetiljska, i čak romantičarska linija kantovstva, koja odstupa od dominirajuće linije Prosvjetiljskog racionalizma po modelu *tabula rasa*.

simbolizujući demokratiju koja se rađala.”¹⁰⁴ Niko više nije imao ekskluzivno pravo da govori i razmišlja u ime drugih, a građani su, zahvaljujući informacijama koje su dobijali preko medija, bili u stanju da kontrolišu vlast. Mediji su bili sredstvo građana protiv uzurpacije vlasti i predstavljali su specifičnu “četvrtu vlast”.¹⁰⁵ Međutim, kasniji razvoj medijske sfere potpuno je preokrenuo stvar, i od medija stvorio osnovno oružje manipulacije, u pravcu toga da mediji više ne služe prvenstveno da prenesu informaciju do “autentičnih” pojedinaca koji na osnovu toga mogu modelirati kako svoje vlastito ponašanje, tako i vrednovati ponašanje elita. Ideja je bila da čovjek kao racionalno biće može obavljati raciom verifikovane operacije samo ako ima adekvatan uvid u stvarnost. Funkcija medija bila je da omogućiti taj uvid. Sada međutim, mediji u određenom smislu proizvode informacije, proizvodeći na taj način “istinu”. Bezbrojna istraživanja dokumentuju ovu tvrdnju, a, npr. izvještavanja CNN-a o ratu u Bosni, i bukvalno formiranje stavova zapadne javnosti za vrijeme sukoba na prostoru bivše SFRJ, pokazala su na koji se način istina može “proizvoditi” i plasirati u svrhu određenih centara moći.¹⁰⁶ Kako se više razvijaju tehnološka sredstva produkcija istine ide u pravcu stvaranja potpuno novog virtualnog svijeta, gdje čovjeku pojedincu postaje sve teže, ako ne i nemoguće, razaznavati stvarno od virtualnog. Simulakrum, kreiran od centara moći, postaje jedina zbilja. Drugi vid prodora neistine u informaciju vezan je za hiperprodukciju informacija. Informacije su zbog eksplozije, umnožavanja, preobilja, prožete lažima, prošarane dezinformacijama i glasinama. Ranije je istina bila ugrožena usljed pomanjkanja informacija, dok danas istina postaje nepristupačna jer se ne može razaznati u beskonačnoj količini informacija koje je bukvalno zaklanjaju. Istina nestaje iz vidokruga uma. Promjena prirode medija - od sredstva kontrole vlasti na sredstvo kojim vlast vrši manipulaciju, i od sredstva širenja znanja na sredstvo blokade uvida, tipičan je primjer sposobnosti industrijsko-tehnološke kulture da sebi su-

¹⁰⁴ Bal Fransis, *Moć medija* [CLIO, 1989], str. 9.

¹⁰⁵ Rammone Ignacio, *Peta sila* [u: *Le Monde Diplomatique*, Izdanje na srpskom jeziku, br. 32. Beograd, okt. 2003].

¹⁰⁶ U okviru transformacije uloge medija promjena koja ilustruje opšti tok je vrsta i priroda njihove instrumentalizacije. Ranije su mediji podliježali instrumentalizaciji prije svega usljed svoje finansijskoj ovisnosti od vladajuće nomenklature, dok danas ključne medijske kuće i same čine tu vlast. U sadejstvu sa multinacionalnim ekonomskim korporacijama najveće medijske grupacije, poput *News corps*, AOL, *Microsoft*, *Google*, RTL Group, *France telekom*, i dr., čine stvarnu vlast i imaju veći uticaj nego većina svjetskih država i vlada. Ovaj trust vlasti gotovo u cjelini kontroliše sredstva masovne komunikacije. Tako npr. u području vijesti dominira mali broj agencija koje obezbjeđuju informacije za dnevne listove, TV i radio stanice širom svijeta. Četiri najveće agencije *Reuters*, *France-press*, AP i UPI, obezbjeđuju 90% ukupnog svjetskog informativnog materijala. Monopol im omogućuje da profilisanjem sadržaja vijesti formiraju stavove svojih gledalaca.

protstavljene sisteme preobradi u vlastito oružje. Djelovanje masovne kulturne industrije tako dovodi do toga da se umanjuju sposobnosti pojedinca da nezavisno i kritički misli, a time i do nespremnosti za bilo kakvu radikalnu akciju. Razvodnjavajući djela “elitne” kulture, instrumentalizujući i relativizujući pojam istine, masovna kultura proizvodi zatucanog čovjeka konformizma, standardizovanog čovjeka i tipizirane obrasce djelovanja. Centri moći putem masovnih medija mogu da nametnu svoju ideologiju, obezbjede pasivnost razvodnjavajući energije otpora, i na taj način održavaju *status quo*: “Bezobzirno jedinstvo kulturne industrije svjedoči o jedinstvu politike upravljanja. Pobjeda civilizacije je suviše potpuna da bi bila istinita.”¹⁰⁷ Kontrola nije prestala niti je manje moćna, ona je postala samo manje očiglednom.

Kulturni monopol omogućava da se dominacija odvija “humano”, bez upotrebe neposredne fizičke sile. Isključivo efikasnom, *naučno* obezbjeđenom manipulacijom, nenasilnim putem uspeva se u ličnost pojedinca fiksirati sistem ideja koje služe poretku. Formalnopravna sloboda i državna “zaštita” garantuje se svima. Tako, npr., niko danas ne može odgovarati za propagiranje bilo kakvog sistema ideja iz arsenala “objektivnog” uma, poput npr. antidemokratskih, nacionalističkih, antivladinih, pa čak i ekstremističkih ideologija, ali je zato svako od najranijeg perioda “uključen u sistem crkvi, klubova profesionalnih udruženja i drugih odnosa koji predstavljaju najosjetljiviji instrument socijalne kontrole.”¹⁰⁸ Ako se neko eventualno odluči izaći iz propisanog klišeja on je osuđen na *underground* egzistenciju koja je nemoćna da na bitan način ugrozi sistem. Kontrola je bezbolna kontrola, a “čovjek ima samo izbor između toga da sudjeluje ili zaostane: provincijalci koji nasuprot bioskopu i radiju posežu za vječnom ljepotom i diletantskom pozornicom, politički su već tamo gdje masovna kultura tek tjera svoje privrženike.”¹⁰⁹ Oni su usamljenici, autsajderi. Ko je, npr., neefikasan u ekonomskom smislu, ko ne učestvuje u sistemu bar u toj mjeri da pokušava uspjeti, ne doživljava se više kao čovjek nerealizovan u jednom segmentu života. Naprotiv, on se osporava kao ličnost, kao ljudsko biće u cjelini.¹¹⁰ Izuzetni mehanizam kojim masovna kultura diskredituje svakog ko pokuša da se isključi iz njenog domena otkriva zagonetku njene snage. Ona ne lomi otpor silom, čak i kada je u pitanju potpuni monopol sile. Ona lomi otpor time što ga predstavlja smiješnim, besmislenim i nazadnim. Kulturna industrija ima iznenađujuću moć da suprotstavljanje asimili-

¹⁰⁷ M. Horkheimer, T. Adorno, *op. cit.*, str. 140.

¹⁰⁸ *Ibid.*, str. 155.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 53.

¹¹⁰ *Ibid.*, str. 155.

luje u sebe i učini ga vlastitim oružjem.¹¹¹

Odgovor na pitanje začuđujuće i nezabilježene efikasnosti savremene dominacije leži u činjenici da se manipulacija koja se sprovodi kulturnom industrijom suštinski razlikuje od ranijih oblika kontrole.¹¹² Na prvom mjestu je činjenica da manipulacije ljudi nisu uopšte ni svjesni pošto se ona odvija nenasilnim putem. Prinuda se ne osjeća - besmisleno se suprotstavljati onome čega nema. Manipulacija nije institucionalizovani oblik moći, pa zato moć ne mora da se primjenjuje otvoreno usljed čega građanima ostaje prikrivena.¹¹³ Drugo, manipulacija koristi i zasniva se na naučnom poznavanju čovjeka. Dostignuća nauke, posebno psihologije i sociologije, daju ogroman uvid u dubinska područja čovjeka i društva što omogućava da manipulacija pogađa pravo u cilj.¹¹⁴ Pri tome, manipulacija, zahvaljujući sredstvima masovne komunikacije ima znatno proširene dimenzije moći. Ove osobine daju za pravo dijagnozi koja glasi da se moderno društvo može označiti kao “*prosvećeni totalitarizam*”.¹¹⁵ I na kraju, ali i odlučujuće, je to što je sama ličnost čovjeka potpuno razorena djelovanjem industrijsko-tehnološke civilizacije, u smislu otudjenja, nemogućnošću realizacije i sl. da je otpor postao daleka, maglovita iluzija. Danas je postalo gotovo nemoguće evocirati značenje proklamovanog cilja “autentične ličnosti”. Profil ličnosti koji je kompatibilan sa industrijsko-tehnološkom civilizacijom je ličnost totalnog komformizma, nespremna na bilo kakvu ličnu inicijativu, koja na instinktivnom nivou traži da bude vođena i da se pretvori u šraf u sistemu. Uzimajući u obzir sve ove skrivene faktore, kao odlučujući raci-

¹¹¹ Čini se da moć vladara kulturne industrije najjasnije oslikava fenomen reklame. Reklama omogućava da se potčinjeni ubijede da npr. zimi hodaju otkrivenog stomaka, a ljeti da obuku čizme do iznad koljena. Stručnjaci za reklamu su u pravu kada tvrde da uspjeh u prodaji nema bitne veze sa kvalitetom ili smislom proizvoda. Zaista se sve može prodati samo ako se proizvod reklamira na pravi “naučni” način. Ako se desi da se proizvod koji se pojavi na tržištu ne prodaje, da ne odgovara namjenjenoj stvarnoj potrebi, to ne znači da će se od toga proizvoda odustati. Kulturna industrija prelazi na proizvodnju potrebe za tim nepotrebnim proizvodom. Ljudi se izloženi jurišu reklame ubjeđuju da im je neophodan baš taj suvišni proizvod. Za razliku od oglasa u novinama koji se upućuje svjesnom, racionalnom čitaocu, reklama je upućena na zadovoljavanje nagona i emocija. Reklamni plakat se naprosto dopadne, kao i npr. cvijet, a besmisleno je pitati zašto je cvijet lijep. Logička analiza bilo koje reklame po pravilu će pokazati da je ona besmislena. Međutim, kada se ta ista reklama analizira psihološki pokazaće se da je ona zaista remek-djelo. Kulturna industrija na zastrašujuće uspješan način primjenjuje dostignuća psihologije u poznavanju čovjeka. Većina ljudi nije svjesna svojih potreba koje su u području podsvjesti ili u području nesvjesnog što omogućava “dubinskim manipulatorima” da grade svoj uspjeh. Na potrebe iz područja podsvjesti moguće je uticati vještima manipulisane spoljašnjim akcidentima, tipa slika, zvukova, riječi, a da čovjek toga nije ni svjestan.

¹¹² H. Arendt, *op. cit.*, str. 468-492.

¹¹³ *Ibid.*, str. 139.

¹¹⁴ Jedan odličan primjer je masmedijalna obrada holokausta, gdje se priča do te mjere analizuje da postaje primjer *Happy End*-a – priče o preživjelim umjesto kritika stvarnosti. Vidjeti: Clausen Detlev, *Granice prosvetiteljstva* [XX vek, Beograd 2003], str. 12 i dalje.

¹¹⁵ G. Garrard, *op. cit.*, str. 168.

onalni argument uspjeha kulturne industrije, masovne kulture i na njima bazirane dominacije može izdvojiti činjenica da one predstavljaju kulturni izraz industrijsko-tehnološke civilizacije. A ta civilizacija zaista postiže u istoriji nezabilježene rezultate produktivnosti. Ona obezbjeđuje materijalno blagostanje za najveći mogući broj ljudi: - “Takvo društvo može sa pravom zahtijevati prihvaćanje svojih principa i institucija.”¹¹⁶ Svaka opozicija protiv tako produktivnog sistema, koji uz to obećava za budućnost utopiju potpunog razrješenja problema ekonomske prirode, čini se protivna zdravom razumu. Tehnička kontrola i industrijska civilizacija prezentuju se kao *in concreto* ostvarenje Uma u svrhu blagostanja čovječanstva. Element dominacije, čak i kada se prizna, susreće se sa argumentom da je u suštini potpuno irelevantno da li se “porast zadovoljenja potreba ostvaruje u okviru autoritarnog ili neautoritarnog sistema”, jer sam taj porast očigledno pokazuje svoju opravdanost. Argumentacija ove vrste previđa suštinu problema – a to je “represivna funkcija društvenog izobilja.”¹¹⁷ Svemoćna proizvodnja pokazuje se kao svemoćna proizvodnja suvišnoga, a neograničena konzumacija kao neograničena konzumacija suvišnoga. Mogućnost da se čovječanstvu ponudi neograničena konzumacija ne označava da će konzumenti biti slobodni. To je iluzija slobode koja na istinsku slobodu zaboravlja kroz neograničenu konzumaciju suvišnoga. Dominacija se proširuje samo u ruhu izobilja i slobode. Transformacija upravljanja dešava se kao “epohalni pomak od *disciplinarnog društva* ka *društvu kontrole*.”¹¹⁸ Disciplinarno društvo *Novog svjetskog poretka* upravljanje obavlja kroz disciplinarne, najčešće, institucionalizovane centre, i kroz disciplinarne ustanove [porodica, škola, fabrika]. U takvoj formi vladanja ne vlada se samo nad političkim ili ekonomskim sektorima angažmana jedinke, već se ličnost obuhvata u totalitetu i na bazi takvog totaliteta zapravo sama ličnost [svaka pojedinačno] postaje atom vlasti.¹¹⁹

“Čini se da, kako tehničko znanje širi vidokrug čovjekove misli i djelatnosti, tako se izgleda smanjuje njegova autonomija kao individuum, njegova sposobnost da se odupre narastajućem aparatu masovne manipulacije, njegova snaga imaginacije, njegov nezavisni sud. Napredak tehničkih sredstava prosvjećivanja praćen je procesom dehumanizacije. Tako progres

¹¹⁶ H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, str. 21.

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 26.

¹¹⁸ M. Hard, A. Negri, *op. cit.*, str. 36-37. G. Garrard, [*op. cit.*, str. 37, str. 168, i dalje], u kontekstu protivprosvetiteljstva termin i značene “disciplinarnog društva” izlaže preko radova Michel Foucault-a.

¹¹⁹ “Oblici dominacije su se promijenili; postali su sve više tehnički, proizvodni, pa čak i blagotvorni; otuda su se, u najnaprednijim oblastima industrijskog društva, ljudi uskladili i izmislili sa sistemom dominacije u do sada nepoznatim razmjerama.” [H. Marcuse, *Eros i civilizacija*, str. 7.]

prijeti da poništi sami cilj za koji se očekuje da ostvari – ideju čovjeka.”

[M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 9]

Ova mračna dilema koju je Max Horkheimer izrekao 1949. godine, po svemu sudeći danas se realizovala. Teza da “proces koji se dešava u samom mišljenju vodi sistemu zabrane mišljenja i mora najzad završiti u subjektivnoj gluposti, predviđenoj u objektivnom idiotstvu čitavog životnog sadržaja”¹²⁰ danas je za mnoge stvarnost svakodnevice. “Obećanje Prosvjetiteljstva” [Foucault] da se upotrebom razuma dostigne sloboda, preokrenulo se u dominaciju putem razuma. Prosvjetiteljstvo je ovdje jedan epohalni primjer kako put u pakao može biti popločan veličanstvenim i besprijeckor-nim namjerama. Materijalni razvoj, ponos zapadne civilizacije, samo je privid progresa koji nevješto prikriva idiotizaciju egzistencije i pobjedu apsurda. Sam po sebi on nije dovoljan za humanizaciju uslova svijeta.

4. Zaključak

Kritika pretenzije Uma svedenog na *Ratio* koju su prezentovali frankfurtovci, pokazala je neke od skrivenih slijepih ulica takvog puta. Ključni doprinos je da su kategorije koje opisuju iracionalna područja, poput psihoanalitičkih termina, vraćane u okvire legitimne naučne analize.¹²¹ Protjerivanje iracionalnih *idola* iz interpretacije stvarnosti, ograničavanje nauke na područje racionalnog, vulgarizovano shvatanje progresa, itd., nije se pokazalo kao dovoljan metodološki obim za adekvatan pristup stvarnosti. Nažalost, to je skretanje plaćeno zastrašujuće velikom cijenom – masovnim pokoljima svjetskih ratova. Prelaz od Moderne ka Postmoderni u ovom aspektu najjednostavnije može biti opisan kao proširivanje interpretativnog fundusa kategorijalnim aparatom koji ne može biti zatvoren u okvire striktnog racionalizma, naročito binarne poretke karakteristične za silogistički model mišljenja. Bez obzira šta mislili o pojedinim specifičnim analizama frankfurtovaca [na koji način, na primjer, vrednovali njihovu manju ili veću marksističku provinijenciju, koja se naročito manifestuje u protoprosvjetiteljskom insistiranju na pitanju razotuđenja i mogućnosti nerepresivne civilizacije na bazi ekonomskog razvoja], Frankfurtski krug nesumnjivo je jedan od važnih i nezaobilaznih doprinosa u tom prelazu. U pitanju je jedan impozantan pokušaj da se, na bazi kritike racionalizma, a-racionalne kategorije bitka kao Erosa, volje i sl. uključe u društvenu misao i politički sistem.

¹²⁰ M. Horkheimer, *Pomračenje uma*, str. 134.

¹²¹ H. Marcuse, *Eros i civilizacija*, str. 91.